

Прокурор
хыналдазыБаштың-
нарның
бирээзиДус-Хөл —
«кул» хөл

№ 91 (18518)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өрттэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июль

31

четверг

Эдерге хек, базарга көк Чеди-Хөл

«Наадым-2014» байырлыг чыскаалдың ажыдышкынының үезинде.

Чеди-хөлчүлөр малчын-нарының ажил-ижин түңнөп, Наадым байырлалын Сайлыг сумузуңуң көктүг-шыктыг стадионунга эрттирген.

Бо удаада оларның байырлалы мурнуку чылдардан ылгалдыг болуп, кызылчылар хоорай хүнүн малчыннар-биле кады демниг демдеглээннер. Кызылчылар биле чеди-хөлчүлөрнүң кады ажылдажылгазы ол хүнден эгелээн. Долгандыр ногаан, шыргай арга-эзимниг бедик даглар бүзээлээн суурнуң стадионун каас-шиник кылдыр дерип каанын көрүптөргө-ле, езулуг байырлал шинчилиг. Докулчак ак кидис өглер, сумулардан келген аалчыларның чаглектаныр майгыннары база ында-мында шаараңнашкан улуг-бичии, аът-хөлдүг улусла хөй. Кымыскактар өөнгө демейи аажок.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээзи

Бедик турушту
ээлеп турар

Константин Костинниң хамааты нитилелди сайзырадырының фондузу эксперттер бөлүүнүң деткимче-биле регионнар баштыңнарының дөрткү интегралдыг рейтингизин белеткээн.

Федералдыг ол шинчилел регионнар удуртукчуларының Кремльге чоок чорунуң деңгелин көргүскен деп эксперттер санап турар. Шинчилелдерге регионда ажил-херектерниң байдалын, чоннуң акша орулгалары биле чарыгдалдарының ылгалдыын, Россияның регионнарының социал байдалының рейтингизинге девискээрниң туружун, регионнуң удуртукчузуңуң ажил-чорудулгазының дугайында МИЧ-лерге үнүп турар эки азы кошкак деп үнелээн медээлерниң деңзигүүрүн барымдаалап көргөн.

Рейтинг түңнелин 1-ден 100 балл чедир шкала езугаар санап үндүрөр. 75 баллдан өрү сан алган губернаторларны «рейтингизи эң бедик» деп бирги бөлүккө хамаарыштырар, 75-тен 65 балл чедир — «рейтингизи бедик» деп ийиги бөлүккө, 65-тен 50 балл чедир — «рейтингизи ортумак» деп үшкү бөлүккө хамааржыр, 50 баллдан куду болза, «рейтингизи ортумактан куду» деп санадыр дөрткү бөлүккө хамааржыр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 69 баллдыг болганын «рейтингизи бедик» деп бөлүккө кирген.

Ужуражылгаларын уламчылаар

Чазак Даргазының ажил-албаны

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң яамызынга Шагаан-Арыг хоорайже кирген автоорукту эде кылып даалганы берген. Ол орукту дөрт машина каржып эрте бээр кезиндектерлиг кылдыр кылып деп турар. Республиканың кожуннар төптеринде болгаш хоорайларда автоорук четкизин чурумчудары — регионнуң Баштыңының негелдези-биле план езугаар күүсеттинип турар сорулга.

«Бистиң республиканың хоорайларының алдар-хүндүзүн бедидери — чугула айтырыгларның бирээзи. Оларның аразында — Шагаан-Арыг хоорай. Хоорайже кирген орук амгы үениң негелдезинге дүүшкен болгаш электри чырыдылгазы-биле хандыртынган болур ужурулуг» — деп, Шолбан Кара-оол Улуг-Хемниң удуртукчулары болгаш мурнакчы малчыннары-биле ужуражылга үезинде чугаалаан. Оон аңгыда республиканың хоорайларында чаа-чаа тудуглар туттунуп, бут бөмбүүнүң шөлдери, эштер бассейнер, школалар, чуртталга бажыңнары шалыпкын темп-биле туттунуп турарын демдеглээн. 2014 чылда Шагаан-Арыгга 140 олуттук уруглар сады ажылгалга кирер, 2015 чылда 180 олуттук уруглар садының тудуу эгелээр. Ишти-Хемге болгаш Чааты-га хөй янзы ажылгалдыг спортчу шөлдерин кылып.

Эң кол — сорулгаларның бирээзи —

кожуун эмнелгелерин амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериири. Улуг-Хемниң кожуннар аразының медицина төвү 500 муң рубльдин сертификатын алган. Бактериология лабораториязының дериг-херекселдерин ол акша-хөреңги-биле садып алып аргалыг болганы ол.

Экономика яамызынга болгаш Улуг-Хем кожуун чагыргазынга болбаазырадылга бүдүрүлгезиниң адырының төлээзин тыварын Шолбан Кара-оол дааскан. Ол кижикүрүне деткимчезин алып. Көдээге ортумак болгаш биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры чугула. Ол болдунуп болур чүүл дээрзин «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел бадыйткаан.

Чаа эгелеп чоруур фермерлер база кичээнгейниң төвүнде. «Ажыл-агыйның биче хевирлерин деткири» программаны боттандыраары-биле төлөвилелдер шилилдезинге Улуг-Хемден 12 кижикеришкеш, тиелекчилер болган. Августуң 15-ке чедир тиелекчилерге саң-хөө деткимчезин көргүзерин Тываның Баштыңы Көдээ ажыл-агый яамызынга дааскан.

Республика Баштыңы июль-август айларда кожуннарны эргий кезириин уламчылаар, тус черлер чагыргалары кайы хире ажылдап турарын хынаар, чон-биле, малчыннар-биле ужуражылгаларны эрттирер сорулгалыг.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтыңдан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ
(ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ)
ДОКТААЛЫАжылдавас байырлал хүнүн
көжүрериниң
дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1999 чылдың февраль 12-де «Тыва Республиканың байырлал хүннериниң дугайында» Тыва Республиканың №143 Хоойлузуңуң 1 чүүлүнүң 7 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Ажылдавас байырлал хүнү 2014 чылдың август 15-ти, Тыва Республиканың хүнүн, 2014 чылдың сентябрь 5-че көжүрөр.

2. Бо доктаалды республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелээш, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 27
№2695 ДХ-1

Немелде төлевирлер

Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мergen Оор-жактың илеткээни-биле 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетта турар инвалид хамааты-ларга күштүг болуп турар хоой-лужудулга езугаар чурттаар оран-саваны садып азы тудуп алыры-биле чаңгыс удааның төлевирин бээр көрдүнгөн.

Оочурда 599 кижиге турар. Оларның иштинде дайынчы хөдөлүшкүннерниң хоочуннары болгаш инвалидтери 25 кижиге, дайынчы хөдөлүшкүннерге амы-тынындан чарылган 3 хоочун-нары болгаш инвалидтерниң өг-бү-лелериниң кежигүннери, 449 кадык-шыл байдалының аайы-биле инвалид-тер болгаш 122 инвалид уругларлыг өг-бүлелер. 2006 чылдан 2013 чылга чедир инвалидтерге чурттаар оран-сава садып азы тудуп алырынга ажылгаар чаңгыс удааның төлевирин 147 хамааты алган, ниити түнү 608760 рубль болган. ТР-ниң Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаар-тырының яамызының көргүзүглерин-ден алырга, 33 кв.метр хемчээлдиг чаңгыс бажың тудуп алырының ча-рыгалы 1,1 млн. рубль болуп турар.

Чаңгыс удааның төлевирин бажың тудуп алырынга чедишпес боорга, ха-маатылар эрги оран-сава садып алыр ужурга таваржып турарын өөренип көргөш, чурттаар оран-сава тудуун сайзырадыры-биле база үндүрүп берип турар немелде төлевирлерни улус-чонунуң чөп ажылгалын чедип алыр сорулга-биле республиканың Чазааның «Чамдык категорияның ха-маатыларының хууда хергелелинге ажылгаары-биле арга-арыгдан ыяш садып алырының садыглажылга ке-рээзин езугаар ставкаларны тургу-зары» доктаалының ажылгалының арга-дуржулгазынга даянып, ТР-

ниң Күш-ажыл болгаш социал по-литика яамызы немелде акшалан-дырышкынның дөстөрүн тывар са-налды идип үндүргөн.

Республика Баштыңының эгелээш-кини-биле 2009 чылдың июнь 30-де идип үндүргөн доктаалы элээн хөй ха-маатыларга 250 куб.метр хемчээлдиг тудугга ажылгаар ыяшты чиик өрте-биле садып алыр эргени берип турар. Амгы үеде ыңдыг чиик өртектиг тудуг ыяжы садып алыр эргелиг кижилерге Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш дайынчы хөдөлүшкүннерниң хоо-чуннары, бойдус айыыл-халаптарын-га таварышканнар, көдээниң хоорай, суурларынга ажылдаар керээ чарып алган аныяк тускай эртемниглер, по-литиктиг репрессиядан когараан-нар, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, «Кыштаг» төлөвилелди боттандыра-рынга киржип турар хамаатылар ха-мааржып турар. Күрүне деткимчези-ниң бо хевириниң кайы хире ажык-тыг болгаш дээштиг болуп турарын тудуг-суурнуң хемчээли болгаш тем-пизиниң байдалы бадыткап турар, ылаңгыя көдээде тудугнуң.

Хоочуннарда, инвалидтерге бол-гаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге социал деткимчени күштелдирер со-рулга-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы тудуг ыяжын чиик өрте-биле садып алыр эргелиг хамаатыларның даңзызын не-мээри чугула деп көрүп турар болгаш ол даңгыже кадыкшыл байдалының аайы-биле инвалид кижилерни база инвалид ажы-төлдүг өг-бүлелер-ни кириер сорулгалыг. Күш-ажыл болгаш социал политика база Тудуг яамылары бо чоокку үеде ТР-ниң Ча-заанга сайгарып көөрү-биле делгем-читкен экономиктиг бадыткалды бе-леткеп турар.

Өскүстерге бажыңнар

Өскүс болгаш ада-иениң хайгааралы чок арткан уруглар-ны чуртталга шөлү-биле хан-дырарына республика 2014 чылда 443,6 млн. рубль түнүг акшаны тускайлаан.

Ооң 229,2 миллионун федералдыг бюджет, 214,4 миллионун республи-ка бюджетиде акшаландырат. Ынчан-гаш акшаландырышкынның ниити хемчээли эрткен чылдаазындан 40 хуу хөй болган. Ол акша-биле ни-итизи-биле 404 квартираны тудары көрдүнгөн. Бо чугула социал сорул-ганы шийтпирлээринге муниципалдыг тургузулганың кайы хире белениниң дугайында айтырыгны Чазак Дарга-зының оралакчызы Анатолий Дамба-Хууракка сайгарган.

Оочурда уругларның даңзызын тодарадырының, чуртталга бажыңы негеттинип турарларның даңзы-зын тургузарының талазы-биле улуг ажылдар кылдынган дээрзин өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң тала-зы-биле агентилелдин директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Раиса Күжүгет дыңнаткан. Тодараттыг-тан медээлерге үндээлээш, өскүстер бажыңнары болур оран-саваларны канчаар тударының чижек схема-зын тургускан. 45 квартиралыг ийи бажыңны бо чылын Кызыл хоорай-га тудары көрдүнгөн. Кожууннар аразына хуваалданы оочурда турар улустуң санын барымдаалап кылган. 274 кижиге бажың манал турар Кызыл кожуунга 36 квартираны тудар, оочурда 37 кижиге бар Тожуга — 6

квартираны.

«Күр-тудуг-чагы» казна албан чериниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Дмитрий Монгуш му-ниципалитеттерниң кайы хире белет-келдин чугаалап тура, бажың тудар чер участоктарын тускайлаарының талазы-биле ажылды чамдык черлер ам-даа дооспаан дээрзин дыңнат-кан. Чижээ, Кызылда 45 квартира-лыг бажың тудар черни тускайлаан, ыңдыг турбуже, чогуур документи-лерни ам-даа долдурбаан. Тус чер эрге-чагыргаларының инженер чет-килериниң чогуунда черлерни бажың тударына тускайлап турарын эки деп көргөн, чүге дээрже электри, суг хан-дырылганынче кожарының айтырын шийтпирлээри чогуумчалыг апаар, ынчан тудугнуң бот-үнези чиик болур.

Ол чугааның түннелинде тудуг кылыр чер участоктарын хуваарының болгаш кадастр учедунга тургузары-ның талазы-биле ажылдарны кыска хуусаада доозарын чагыргалар баш-тыңнарына дааскан.

Республиканың тускай сорулга-лыг программаларының күүселде-зиниң үезинде 2008-2012 чылдарда 360 өскүс уруг чуртталга шөлү-биле хандырыгын дээрзин сагындыраал. 2013 чылда ол херекке республи-ка болгаш федералдыг бюджеттер-ден 316,6 млн. рубльди тускайлаан. Чаңгыс болгаш ийи квартиралыг 138 бажыңны дужааган, 295 өскүстер чуртталга шөлү-биле хандырыгынган.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Прокурор хыналдазы

Кем-херек үүлгедир чоруктардан чаштарны камгалаарынче углан-ган хоойлужудулганың күүселдезин болгаш эрге-хоойлу камга-лаар органнарның 2013 чылда болгаш 2014 чылдың бирги кварта-лында бо талазы-биле кандыг хемчеглер ап турарын Тыва Респуб-ликаның прокуратура-зы хынаан.

Бо талазы-биле хоойлу-жудулга күүселдезин бол-гаш алдынып турар хемчег-лерниң дугайында хынал-даны чорудуп тура, Тыва Республиканың прокурату-разы элээдилерниң орту-зунга кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазы-ның айтырыныче кичээнге-ни угландырган.

Уругларның эргеле-рин болгаш эрге-ажыкта-рын бистиң республикада кошкак камгалап келген, бо талазы-биле хажыдыш-кыннар нептерей берген болгаш доктаамал конт-роль негеттинип турар дээр-зин прокурор хыналдазы көргүскөн. Учетка тургузар назы четпээннерни болгаш оларның ада-иелерин про-филактика чорудар ужур-луг черлер чогуур үезинде илередип шыдавайн, чогуур хемчеглерни албайн турар.

Чамдык кожууннарда профилактика чорудар ужурлуг черлерниң аразын-да харылзааы кошкак — социал айыылдыг байдалда турар назы четпээннерниң болгаш оларның ада-иеле-риниң дугайында медээлер-ни солупшайн, ада-иези-ниң хайгааралы чок арткан уругларны чогуур үезинде илеретпейн турар, ол чорук бичиилерге удур кем-херек үүлгедир чоруктарның чыл-дааганы болуп келген.

Бичии кижилерни эттеп, эриидээр чоруктарның фак-тыларын илередириниң та-лазы-биле ажылче медици-на албан черлери кичээ-гейни кошкак угландырып келген. Үүлгедигден кога-раан, а ол ышкаш социал озалдыг байдалда арткан назы четпээннерниң дуга-йында медээни чогуур чер-лерге дамчытпайн баар та-варылгалар бар.

Бир чижек. Социал он-дактыг байдалда турар назы четпээн ийи кижиге кожууннуң төп эмнелгезинче киргенде, оларның дуга-йында медээни медицина албан черлериниң удуртул-газы назы четпээннер хе-ректериниң талазы-биле комиссияже-даа, хайгаарал килдизинче-даа, прокура-тураже-даа чорутпаан. Ол уруглар бо чылдың март-апрель айларда ада-иеле-риниң буруузу-биле эм-нелгеге үш катап эмнедип чыдар ужурга таварышкан.

Назы четпээннерниң хайгаарал чок чоруунуң болгаш херек үүлгедир-кининиң профилакти-

казының талазы-биле 2013 чылда 416 хажыдышкын-нар (2012 чылда — 549) иле-реттинген. Ол хажыдыш-кыннарны болдурбазының дугайында 113 (188) не-гелдени кириген. Оларны сайгарганының түннелин-де 87 кижиге (57) хары-салгага онааган, хоойлу-га чөрүшкөк 127 (140) актыга удурланышкын кириген, оларның 116-зын (124) сай-гарган болгаш хандырган. Прокурорларның доктаал-дарын езугаар албан-ду-жаалдыг 3 (8) кижиге ад-министративтиг харыс-са-га онааган.

Назы четпээннерниң хайгаарал чок чоруунуң болгаш херек үүлгедир-кининиң профилактика-зын чорударының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары чогуур хемчеглерни ап-даа турар болза, 2013 чылда назы четпээннерниң кем-херек үүлгедир-кинини 240 турганындан, 277 чедир өскөн. Бо чылдың бирги кварталында ыңдыг үүлге-дишкыннар 61 турганын-дан, 74 четкен. Эзирип алгаш, херек үүлгедир элээдилерниң саны 100 турганындан, 115 четкен. Бо чылдың бирги кварта-лында бо көргүзүг эрткен чылдың деңгелинге хевээр арткан.

Назы четпээннерге ха-маарыштыр болдурган кем-херек үүлгедир-кининиң саны 2013 чылда 407 четкен (мурнунда 387 турган). 558 (421) бичии уругларга үүлгедикчилер когарал чедирген. Бо чыл-дың бирги кварталында назы четпээннерге хамаа-рыштыр үүлгеткен фак-тылар езугаар 138 (79) ке-земче херээн оттурган. Үүлгедир-кининиң хөй кези уругларның амы-тынынга болгаш кадык-шылынга, оларның мөзү-шынарынга, кижизидилге-зинге удур болгулаан. Ол ышкаш чаш кижиниң эрге-лерин камгалаарының тала-зы-биле хүлээлгени онаа-ган ада-иелерниң, азырак-чыларның болгаш өске-даа кижилерниң талазындан назы четпээннерге хамаа-рыштыр кем-херек үүл-гедир чоруктар ам-даа бар болуп турар.

Шак ыңдыг коргунчуг үүлгедигниң кичээн кө-рээлинер. Ак-Довурак хоо-райда квартирага ийи харлыг оглун кымның-даа хайгааралы чокка каапкаш, арага дилеп чорупкан ие кижиге хамаарыштыр ке-земче херээн РФ-тиң Ис-телге комитетиниң Барыын-Хемчикте муниципалитеттер аразының истелге килди-зи оттурган. Ол чаш кижиге аңаа доңуп өлгөн. Барыын-Хемчиктиң район суду ол иени РФ-тиң КК-ниң 156 чүүлүнде (назы четпээннер-ни хайгаараар талазы-би-

ле хүлээлгезин күүсет дээш) 109 чүүлүнүң зээ-биле — оваарымч чоруу-биле кижини ге чедиргени дээш б луг деп санаан. Суд он чылда эдип казаар а дарга шийткен болгац лыңының 15 хуузуң к орулгасы кылдыр та деп шийтпирни үндүрп

Назы четпээнне кем-херек үүлгедир-кинин болгаш оларга үүлгедиглерни сайг көөрге, бичии кижиге хайгаарал чок чор оларны хайгаараар, раар ужурлуг кижиле арагалаар чоруундан лээлгезин чогуур деңг күүсетпейн турары б турар. Оон аңгыда филактика ажылдарын рудар ужурлуг черле кошкак ажылдап ту база бир чылдагаан.

Назы четпээннер ректериниң талазы- комиссияларның ажы рудулгазында болгаш о ның эргелерин камг турарында, уруглар хайгаарал чок чору профилактиказының т зы-биле иштики хере органнарында чедир дынмайн турар чүүлде прокурор хыналдал илередип турар. Чо Тожу, Барыын-Хем Бии-Хем районнарының курорлары назы четп нер херектериниң тала биле комиссияларның б карыкчы ролун четпес үнелээн. Ол кожуунна болгаш Чөөн-Хемчик, К Хем, Бай-Тайга районна назы четпээннерниң хайг рал чок чоруунуң болг корум-чурум хажыды кыннарының талазы-б ол салбырларның аразы харылзаа кошкак дээр тодараткан. Хыналда хо лунуң 258 хажыдышк нын илереткен. Назы ч пээннер херектериниң лазы-биле комиссияның доктаалын хоойлу-га чөрү кек деп санаан. Ада-ие гелерин казырыныга гайында судтарже че билдиреишкынни кириг хоойлу хажыдышкын чайладырының дугайы 79 негелдени кожуунн даргаларынче кириген.

Ол хыналдаларның тү-нелдерин Тыва Республи-каның эрге-хоойлу камгала органнарының башкарык чөвүлел хуралына чуга лашкан, аңаа илереттинг четпестерни чайладырына талазы-биле тодаргай хе чеглерни ажылдап кылга Назы четпээннерге хама рыштыр үүлгеткен хере терни истээриниң шынары экижидериниң талазы-би болгаш кеземче херектер истеп тура, үе чылзыр ч руктарга удур немелде хе чеглерни алган.

Бадма БАДМАЕ Тыва Республиканың прокурорунуң оралакчы зы.

Эдерге хек, базарга көк Чеди-Хөл

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Наадымның киржикчилеринин чыскаалы. Оон бажын-да дерип каан аъттарлыг, тыва хептерлиг аът мунукчулары баштап алган. Оларның соонда кожуунун депутаттары, Сайлыг, Хендерге, Элегес, Хөлчүк, Чал-Кежиг сумуларының көдээ ишчилери, Хову-Аксының албан черлери болгаш Кызыл хоорайның мэриясының ажилдакчылары чыскаалыпкан. Элегестин муңчу малчыны Вячеслав Маскыр байырлалдың туугун көдүрдү.

Россияның, Тываның ыдык ырлары чаңгыланган соонда, ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол чеди-хөлчүлерге байыр чедирди: «Чеди Хөл — ада-өгбелеривистин чурту, онзагай төөгүлүг чер. Бөгүн каас-чараш чурумалдыг черде Наадым байырлалы онза, солун эртип турар. Малчыларның чымыштыг ажылын чылдың-на үнелеп, демдегээр чаңчылдыг бис. Силерниң Чеди-Хөл кожууну мал бажының санын өстүрер талазы-биле муңуку чылдар-биле деңнээр-ге, эки көргүзүлгелерлиг. Ол малчыларның кызымак ажылының бадыткалы-дыр. Кожуунда иитизи-биле бода малдың саны — 6191, оон иштинде инек — 2271. Шээр мал саны 36739 чедир өскөн. Чылгы 2570 баш четкен. Моон-даа соңгаар кожуунун социал-экономикаг өлжүлдизинге ам-даа үлгү-үвүсту кирип, дузалажыр бис. Силерниң кожуунда Кызыл хоорайның ажилдакчылары эмчеглерни эрттирип келгени өрүнчүг. Мэрияның кожуун-ар-биле демниг ажилдажылга-ының эгелээни ол. Эр хейлер!

Удаваз сентябрь айда болур онгулдалар дугайында база угаалайын. «Чаңгыс демниг Россия» партиясының мурнунан мени томуйлаан. Оон ыңай ываның Россияга бактаап кири-ининин болгаш Кызыл хоорай-ның тургустунганының 100 чыл оюнун демдеглээр бис. Аңаа упу демниг болуулар, бот-оттарывысты деткижээлиңер! Эң чонум мерген угаанныг, ай-ады бедик, хүндүлээчел. Истиң ажил-иживис ам-даа иштүг херелденир болзун, жум!» — деп, ол чугаалаан. Өдээ ажил-агыны сайзыра-ырынга үлүг-хуузу кирип-пар мурнакчылар — Элегес музундан Майя Оюнга, Хендерген Болат-оол Маады-Чал-Кежигден Соскал-оол Оюнга, Элегестен Шаала До-анга, Адыг-оол Сотпага, Куш-ш-оол Дыртык-Карага болгаш едосья Душкун-оолга хүндүл бижиктерни тывыскан. Өдээ ажил-агының 90 харлыг юуну Чалапаа Оюнга юби-йлиг медальды тывыскан.

Оон аңгыда Чеди-Хөлге биче-лаш ортумак сайгарлыкчы-рукту деткири-биле мил-юн рубльди, төлевилелдерге-за ол хире түңнүг акшаны

ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол, Дээди Хуралдың (парламентизиниң) даргазы К.Даваа, малчын К.Дыртык-Кара.

немей тывыскан. Элегес суурда «Теремок» уруглар садыга септелге кылырынга 14 мил-лион 902 муң рубльди база Ак-Тал школазының спорт залыга капитал септелгени чорударынга 800 муң рубльди, ко-жуунун кезер эмчилеринге 500 муң рубль өртектиг чаа дериг-херекселди Тываның Чазаа дет-кимче кылдыр берген.

Эрткен чылын чаа ЧЭТ тудуун кылып бергенин, бо байырлалда база дыка улуг дет-кимчени көргүзүп турарынга кожуун чагыргазының даргазы Карим Сагаан-оол Тываның Ча-заанга өөрүп четтиргенин чеди-хөлчүлерниң өмүнээзинден илеретти.

ТР-нің Чазаның Дарга-зы Шолбан Кара-оол малчын-нар-биле база ажык чугааны кылган. Аргыштырылга орук-тарын кылырын, кыштагларже чырыкты кириренин база эт, сүт, дүк болбаазырадыр биче бүдүрүлгелер тургузар дуга-йында айтырылганы тургускан.

Экиге эки улажыр, ТР-нің Дээди Хуралының (парламенти-зиниң) Даргазы К.Даваа, ТР-нің Көдээ ажил-агы, Өөредилге болгаш эртем яамылары, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Ху-ралының Даргазы Дина Оюн база өске-даа албан черле-риниң төлээлери чеди-хөлчү-лерге байыр чедирип, хүндүлел бижиктерни тывыскан. Чеди-Хөл кожуунун тулган чемпио-ну, Хөлчүк сумузуунун малчы-ны Виталий Эренчин болду. Элегестин малчыны Мөңгежик Ондар, Хендерген Виталий Бады база шаңналга төлөп-тиг болганнар.

Малчынарга шаңнал-мак-тал тывыскан соонда, шаг-төөгүдөн бээр тыва кижиниң хан-дамырында сиңниккен аът чарыжы, хүреш маргыл-дааларын эрттирген. Бо адаан мөөрейлиг оюннар чокта, бис-терге байырлал эртер эвес.

Аът чарыжы

Аът чарыжыга кожуун-нун алды сумуздан чылгы-

чылар аъттарын чарышка ки-риштирип чедип келген. Чылгы малга ынак оолдар дыка хөй-дүр. Аныяк, чүгүрүк аъттарга Чал-Кежигден Даш-оол Оюнун чүгүрүк чаваазы бир дуга-рында келген. Ийи дугаарында Хендергенден Буян Орусайның ады, Хендерге сумуздан Геннадий Натпит-оолдун ады үш дугаары болган. Челер аът-тардан Хендергенден Радик Маскырның челер ады мурнап келген. Ийиги, үшкү черлерни Элегестен Чаш-оол Кыргыстың, Хендергенден Алдай-оол Арак-чааның аъттары ээлзэн. Улуг чүгүрүк аъттарга бирги черде Хендергенден Мерген Сотпаның ады, ийигизинге ол-ла суму-дан Аян Хүрбениң, Элегестен Айдыс Иргиттиң ады үш дуга-рында халдып келген. Чыраа аъттардан Элегестен Түмен Ондарның ады бир дугаарында, Хендергенден Эрес Комбу-нун ийи дугаарында маңнап келген. Чүгүрүк, чыраа, челер болгаш улуг аъттарның ээле-ринге хүндүлел бижиктерни болгаш белектерни тывыскан. Чеди-Хөлде аът чарыжының чылдың-на сайзырап кел чыда-рын, бо чылын аъттар маңнаар орукту эпиг кылганын ТР-нің Көдээ ажил-агының алдар-лыг ажилдакчызы, кожуунун улуг мал эмчизи, кол шийтек-чи Роман Бадыр онзалаан.

Хүреш

Хүреш эгелээр деп турда, кудай-дээрниң аажы-чаңы өске-рилген. Булут чок, аяс көк дээр, хүннүг херелдери изиңнедир дээп турар. Парад-чыскаал соонда, дүш эрте бергенде, хенертен кудай-дээр та канча-ары ол, кызаңайнып, диңмирел, хадымырлап-ла келди. Тайга чер болгаш ындыг, агаар-бой-дузу сериин, хуулуп, өскерли-ле тур. Чогум чаъс чагайын эрте берди.

Агаар-бойдустун арай кар-жыланып, чаңнап турарында тоовайн, мөге кижик кандыг-даа бергелерге торулбас болур дээниг, аныяк оолдарны хү-

режири-биле ат-сывын бижи-деринче кол шийтекчи ТР-нің Дээди Хуралының депутаты Ра-дислав Наважап чарлапты.

Бо хүрешке чүгле Чеди-Хөлдүн мөгелери эвес, кожазы Өвүрнүн Начыннары болгаш аныяк, шыырак мөгелери аал-дап келген. Арай-ла сезинчи кончуг, мен дораан-на өвүржү-лерниң бараанын көргөш, болар тиилеп каар деп баш бурунгаар билдим. Чеди-Хөлде чаа өзүп оор аныяк мөге оолдар бар-дыр. Тываның ол-бо чүгүндөн келген мөгелерниң аттарын адааш, базарга чымчак, оът-сигенниг шөлче үндүр чалап-ла тур. Сөөлгү салыгда, шынап-ла, Өвүрнүн үш база Улуг-Хемден аныяк мөгези арты. Ачыр-дачыр тудушкан түңнелинде Начын мөге Ким Седен-оол шүүлген. Үжүүр былаашкан мөге Айдыс Куулар. Үш-дөрттү Өвүр ко-жуунун Арзылаң мөгези От-чугаш Тежик биле Камгалакчы Монгуш үлөшкен.

Базарга көк, эдерге хек боду бүткен чараш бойдустуг кожуунун бо чылгы Наадымын түңнөп ора, чурттакчыларын-а айтырып, сонургадым.

Тимур Оюн, кожуунун көдээ ажил-агы эгелели-ниң даргазы: «Бо Наадымда Кызыл хоорайның хүннерин мында эрттирип турары дээр-ге бистиң-биле быжыг харылзаа, демниг ажилдажылга болгаш сайзырал-дыр. Көдээ ажил-агы көргүзүлгелери-биле эки деп үнеледип турар бис. Кожуун-да 6 муңчу малчын бар. Арат ажил-агылыг болгаш дузалал ажилдыглар база хөй. Малчын-нарга херек чүүл — сүт, эт, дүк болбаазырадыр бүдүрүлгелери тургузары. Дүктен кидисти, кидистен улуг-биче чадыгларны дээш, оон-даа өске ажилдарны кылырын моолдар айтып берип, өөредип турлар. Бистиң улус ук-төөгүзүндөн черле уран-шевер болгаш өөреничели кончуг-дур. Боттары моон ыңай кидис-тен кылыгларны кылып чоруй баар дээрзинге бүзүрээр мен».

Чалапаа Оюн, 90 харлыг

«Наадым — 2014»

хоочун: «Мен 27 чыл дургузун-да малчыннадым. Шаанда ко-жуунга өреге бүрүзүндөн аыш-чем, идик-хеп чыыры-биле Кы-зыл-Кошка база ажилдаан мен. Төөгүнү чугаалаар болза, узун. Амгы үениң сайзырап турарын көрүп тур мен. Чылдың-на бис-терни утпайн, бээр чалап турар даргаларымга өөрүп четтир-дим».

Кушкаш-оол Дыртык-Ка-ра, Элегес сумуздун малчын: «Кара чажымдан өскөн черим — Элегес. Ам 74 харлыг мен. Бичимден тура, хой кадарып өстүм, ам бо-ла ажылымны уламчылап чор мен. Кожуунга чылдың-на малчыннар байырла-лын эрттирип турар. Бо чылын оон-даа эки кылдыр көрүп, со-нуургап тур мен. Мээң ажы-лымны үнелеп, шаңнал-мактал берип турар удуртукчуларымга четтирдим».

Нелли Тожулуг, Хову-Ак-сында «Светлячок» уруг-лар садының эргелекчизи: «Малчыннарывыс-биле кады оюн-тоглаалыг байырлалды чылдың-на эрттирип турар бис. Доозукчулар аразынга спар-такиада, аът чарыжы, хүреш оюну болгаш культура-масса-лыг хемчеглер болгулаан. Чеди-хөлчүлөр идепкейлин көргүс-кен. Кызыл хоорайның мэриязы аалдап келгеш, биске белек-се-лекти тывысты. Дыка өөрүнчү-дүр».

Елена Донгур-оол, Чеди-Хөл кожуунун чагырга дар-газының оралакчызы: «Бистиң кожуунувус төөгүлүг черлер-биле онзагай. Чеди-Хөл, Дор-жу-Хөл, аржаан Хүрегеги дээш, оон-даа өске. Адааным чер-лерде малчыннар малын када-рып, өстүрүп чоруурлар. Олар-ның байырлалын чылдың-на демдеглээри чаңылчаан. Бо чылын бедик деңнелде келген деп болур. Кожуунувусту хөгжү-дер дээш кызып ажилдап турар бис. Хүрээ тудуу эгелзэн, ам удаваз доостур. «Бодрое утро» төлевилелди биске таныштыр-ганы солун. Кыдаттан мастер башкыны улус дыка сонургаан. Кызылдың хүннерин маңаа дем-деглээни уттундурбас болууш-кун болду. Олар чон ортузун-га спортчу оюннарны эрттирип, танцы-самны көргүстү. Моон-даа соңгаар кады ажилдарын дугуруштувус. Кызылдан келген аалчыларывыс хөй, хоорай ча-гыргазы, журналистер, эмчи-лер, депутаттар болгаш оон-даа өскелер бар».

Роберт Күнзек, Ушу спор-тунун тренер башкызы: «Бо кожуунун чурттакчыларын-га «Бодрое утро» төлевилелди кыдат мастер башкы Чжоу Дун-шань-биле таныштырып келгеш, эртен эрте сула шимчээшкин-нерни көргүзүп, кылдыртывыс. Дыка сонургак чон-дур, 100 кижик келген».

Чеди-Хөлдүн Наадымы тыва хүреш оюну-биле дооступ, солун болгаш бедик деңнелге эрти.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

«Сибирь — идегелдин девискээри» регионнар аразының журналистичи кон-курузун белеткеп эрттиреринге идепкей-лиг кады ажылдажылгазы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Москва хоорай-дан, «Россияның журналистер эвилели» Бүгү-Россияның хөй-ниити организация-зының даргазы Всеволод Леонидович Богдановка тыпсыр.

Тыва Республиканың баштыңы-

Барыын-Хемчик кожууннуң малчыннарын Тыва Республиканың күрү-не шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажыл-агый адырынга ачы-ха-выязы болгаш хөй чылдарда ак сет-килдиг ажылы дээш «Тыва Республи-каның алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Шекпээр сумузунда хууда дузалал ажыл-агыйының малчыны Чечек-кыс Канчыр-ооловна Монгушка тыпсыр.

Көдээ ажыл-агый адырынга хөй чыл-дарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндү-лел бижии-биле

Шекпээр сумузунда хууда дузалал ажыл-агыйының малчыны Владимир

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Россияның Тываны протекторадын чарлаанын эртемге үндезилээнинге ки-риштирген улуг үлүг-хуузу дээш «Буян-Бадырғы» орденниң III чергези-биле

РЭА Россияның эртемнер академия-зының академиги, профессору, төөгү эртемнериниң доктору, «Россияның эр-темнер академиязының Сибирь салбы-рында Археология болгаш этнография институту» федералдыг күрүнениң бюд-жеттиг эртем албан чериниң директору Анатолий Пантелевич Деревянкону шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүл адырын-да үре-түнелдиг кады ажылдажылгазы дээш «Тыва Республиканың культу-разының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Хакас Республиканың культура сайыды Светлана Анатольев-на Окольниковга тыпсыр.

Көдээ ажыл-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Рес-публиканың алдарлыг малчыны»

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле В.И. Стецен-кону шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда сыныш чок албан-хү-лээлгези дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Россия Федерациязының камгалал-хай-гааралдыг федералдыг албанының Тыва Республикада тускай харылзаа болгаш информация төвүнүн начальниги Вадим

Чедип алган чедиинкинери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылы бол-гаш Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылынга тураскааткан Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилейлиг медалы-биле шаңнаарының дугайында

Людмила Максимовна Дже-валону — «Кызылдың өөредилге бүдүрүлгө ажыл-агыйы» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдин чиңгине директору;

Александр Александрович Дуб-ковту — «Ак-Довуракэнерго» күрү-нениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директорунун бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы;

Шончунмаа Шалдыжыкович Кан-зывааны — «Ак-Довуракэнерго» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директорунун саң-хөө болгаш экономика талазы-биле ора-лакчызы;

ның Хүндүлел бижии-биле Новоси-бирск хоорайдан, «Масс-Медиа-Төл» автономнуг коммерцияга хамаарыш-пас организацияның директору Раиса Алексеевна Жмодикти шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 16
№ 143

Борисович Монгушту;

Бижиктиг-Хая сумузунда хууда ду-залал ажыл-агыйының чылгычызы Кон-стантин Кара-оолович Хомушкуну;

«Алдын-Булак» муниципалдыг уни-тарлыг бүдүрүлгениң малчыны Сергей Оюн-оолович Ооржакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 18
№ 146

хүндүлүг атты

Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг су-музунда муң малдыг малчын Лидия Ку-жугетовна Канчыргы;

Улуг-Хем кожуунда хууда дузалал ажыл-агыйының малчыны Кок Ховалыг-ович Хактыг-оолга тыпсыр.

Чедип алган чедиинкинери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле

Таңды кожууннуң Межегейде уруг-ларның уран чүүл школазы уругларның немелде билигнин муниципалдыг бюд-жет албан чериниң башкызы Максим Очур-Бадыевич Лопсанны;

Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң пекарня эргелекчизи Анна Канчыр-ооловна Ооржакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 21
№ 147

Иванович Стеценкону шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 22
№ 148

Николай Очур-оолович Сарыг-ларны — «Ак-Довуракэнерго» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору;

Татьяна Георгиевна Козлованы — «Тываэнерго» ажык акционерлиг ниитилелдин электри четкилериниң мурнуу районда Бай-Хаак участогунун подстанциязын хандырар талазы-биле электромонтеру;

Татьяна Викторовна Ондарны — «Ак-Довуракэнерго» күрүнениң уни-тарлыг бүдүрүлгезиниң бүдүрүлгө-техниктиг килдизиниң инженери;

Михаил Васильевич Хабаровту — «Сарыг-Септин орук септелге-тудуг

эргелели» кызыгаарлаттыг хары-салгалыг ниитилелдин директору;

Станислав Момекович Кууларны — Өвүрнүң орук септелге тудуг участо-гу күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези-нин чолаачызы;

Вячеслав Монгушевич Доржуну — «Ак-Довурактын орук септелге-ту-дуг эргелели» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгениң чүдүрүкчү машинизи;

Владимир Петрович Макшановту — «Орук тудуг-транспорту» бүдү-рүлгө кооперативиниң даргазы;

Арланмай Ооржаквич Мортуй-оолду — «Тыва Республиканың ав-томобиль оруктарның эргелели» күрү-нениң казна албан чериниң техниктиг хайгаарал болгаш ажылдарны хүлээп алыр килдизиниң эксперти;

Ирина Серафимовна Васильева-ны — «А.С. Пушкин аттыг национал библиотека» күрүнениң бюджет ал-бан чериниң эртем секретары;

Эрес-оол Баирович Байындыны — «Р.К. Кенденбиль аттыг респуб-ликаның кол ниити өөредилге хөгжүм-уран чурулганың школа-интернады» күрүнениң бюджеттиг өөредилге ал-бан чериниң уран чурулга клазының башкызы;

Демир-оол Бадарчиевич Ке-жиктиг — «Саяннар» Тываның ыры болгаш самның күрүне ансамбли» күрүнениң бюджет албан чериниң ар-тист-ыраажызы;

Монгуш Борахович Кенин-Лоп-сан — «Алдан-Маадыр аттыг нацио-нал музей» күрүнениң бюджет албан чериниң хамнаашкын килдизиниң эр-гелекчизи;

Игорь Михайлович Кошкендей — «Тываның национал оркестри» күрүнениң бюджет албан чериниң ар-тизи;

Виктор Чимит-оолович Куулар-ны — «Р.К. Кенденбиль аттыг респуб-ликаның кол ниити өөредилге хөгжүм-уран чурулганың школа-интернады» күрүнениң бюджеттиг өөредилге ал-бан чериниң баян клазының башкызы;

Мария Монгушевна Лопсанны — «Р.К. Кенденбиль аттыг респуб-ликаның кол ниити өөредилге хөгжүм-уран чурулганың школа-интернады» күрүнениң бюджеттиг өөредилге ал-бан чериниң фортепиано клазының башкызы;

Анатолий Кыргысович Маажый-ны — Эрзин кожууннуң «Нарын су-музунда Көдээ культура бажыны» муниципалдыг бюджет албан чериниң директору;

Андрей Алдын-оолович Монгуш-ту — «Тыва национал оркестр» күрү-нениң бюджет албан чериниң артизи;

Серпаа Дарбан-Хааевна Мон-гушту — «В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет ал-бан чериниң артизи;

Елизавета Санчатовна Монгуш-ту — «В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан че-риниң артизи;

Донгак Севекович Монгушту — Тыва Республиканың культураның хоочуну;

Виктор Оюнович Наксылды — «В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан че-риниң артизи;

Лундуп Иргитович Солун-оолду — «В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии теа-тры» күрүнениң бюджет албан че-риниң артизи;

Алдар Константинович Тамдын-ны — «Тыва чаңылчаан культура

болгаш ус-тивыштың хөгжүлдө күрүнениң бюджет албан черин ректору;

Вячеслав Альбертович Та — «Р.К. Кенденбиль аттыг респ-ликаның кол ниити өөредилге хө-уран чурулганың школа-интер-күрүнениң бюджеттиг өөредил-бан чериниң флейта клазының кызы;

Калбак-оол Сотпаевич Сал — Мөңгүн-Тайга кожууннуң Аксы суурда уругларның уран школазының орус чоннуң хөгжү рекселдериниң оркестр удуртук

Дамба-Доржу Дажы-Сере-Сатты — «Саяннар» Тываның болгаш самның күрүне ансам күрүнениң бюджет албан че артист-ыраажызы;

Александр Халарбааевич чакты — «В. Көк-оол аттыг хө-шии театры» күрүнениң бюдже бан чериниң артизи;

Анзат Шожал-Доржуевна ларны — «В. Көк-оол аттыг хө-шии театры» күрүнениң бюдже бан чериниң артизи;

Марина Монгушевна Кенин-санны — «Тувинская правда» су-нуң редакциязы» Тыва Республи күрүнениң автономнуг албан чер культура килдизиниң эргелекчизи

Николай Шагдыр-оолович ларны — «Ю.Ш. Кюнгеш атты-ваның ном үндүрер чери» Тыва публиканың күрүнениң автоно албан чериниң кол редактору;

Светлана Салчаковна Бал-ны — «Шын» солуннуң редакци Тыва Республиканың күрүнениң а номнуг албан чериниң сектор з лекчизи;

Калдар Кашпык-ооловна М-гушту — «Тыва» күрүнениң т болгаш радио-дамчыдылга компа-зы» федералдыг күрүнениң унитар бүдүрүлгезиниң радио-дамчыди студиязының редактору;

Эрес-оол Александрович М-гушту — «Тывасвязьинформ» а акционерлиг ниитилелдин чиңгине ректорунун бирги оралакчызы;

Хенче-Кара Сагдыевич Мон-ту — «Кызыл кожууннуң медээле солуннуң редакциязы» муниципал автономнуг албан чериниң кол ре-тору;

Тамара Монгушовна Серээни «Россияның почтазы» федерал күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези филиалы — Тыва Республиканың дералдыг почта харылзааның эр-лелиниң Кызылдың почтамтызы Шагаан-Арыг хоорайда почта хар-заазының салбырының харылзаа с-ратору;

Дыдый Даваевна Сотпаны «Тыва» күрүнениң теле- болгаш ра-дамчыдылга компаниязы» федерал күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези телевидение студиязының редактору;

Александр Сан-оолович Шою — «Сылдысчыгаш» солун редакция күрүнениң автономнуг албан чери кол редактору;

Галина Григорьевна Константи-ваны — «Тувинская правда» солун редакциязы» Тыва Республиканың кү-нениң автономнуг албан чериниң хоо-ну;

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2014 чылдың июль 18
№ 145

«Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынының, Тыва Республикада ажил берикчилеринин каттыжышкынының, Тыва Республиканың Чазааның аразында 2014-2015 чылдарда ДУГУРЖУЛГАЗЫ

Дугуржуп турар талалар: Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы (моон ыңай—Профэвилелдер дээр), Тыва Республикада ажил берикчилеринин каттыжышкыны (моон ыңай—Ажил берикчилери дээр) болгаш Тыва Республиканың Чазаа (моон ыңай—Чазак дээр) социал демнежилгениң принциптеринге үндезилээш, республиканың ажил-амыдыралын хандыраарыңа эргежок чугула байдалдарны тургузар, бүдүрүлгени, ажилдакчыларның социал болгаш эрге-хоойлу камгалалын сайзырадыр сорулга-биле бо дугуржулганы (моон ыңай—Дугуржулга дээр) 2014-2015 чылдарда күүседир кылдыр чарган.

Дугуржулганы Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге, «Профессионалдар эвилелдеринин, оларның эргелеринин болгаш ажил-чорудулгазының магадылалдарының дугайында», «Ажил берикчилеринин каттыжышкынының дугайында» Федералдыг хоойлуларга үндезилеп чарган.

Дугуржулга болза, социал-күш-ажылчы харылзааларны болгаш оларның-биле холбашкан экономиктиг харылзааларны, а ол ышкаш оларны күүседир дээш талаларның кады хөделишкннерин башкарып турар эрге-хоойлу актызы болур.

Дугуржулга болза, социал демнежилге системазынга коллективтиг керээ чорудулгазының кол кезээ болур болгаш өчүнүң кайы-даа хевирлеринин организацияларынга күш-ажыл дугуржулгаларын, коллективтиг керээлерни ажилдап кылырынга болгаш чараларыңа үндезин болур. Дугуржулганы талалар адырларга болгаш организацияларга чугаа кылырының үндезини деп санап турар.

Дугуржулгада кирген хүлээлгелер болгаш магадылалдар эң биче болур болгаш күш-ажыл дугуржулгаларын болгаш коллективтиг керээлерни чарып турар үеде хамаатыларның социал болгаш экономиктиг камгалалын кызыларының талазынче өскерилбес ужурлуг. Ажил берикчилеринин (ажыл берикчилеринин төлээлеринин) болгаш ажилдакчыларның (ажылдакчыларның төлээлеринин) аңаа каттыжарыңа Дугуржулга ажык.

Дугуржулга социал-күш-ажыл харылзааларын башкараарының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының (моон ыңай—комиссия дээр) ажил-чорудулгазын планнаарыңа болгаш боттандыраарыңа үндезин болур.

Дугуржулганың күүселдезинге доктаамал контролду комиссия, а ол ышкаш талалар бот-тускайлаң оларның хүлээлгелеринге болгаш ажил-чорудулгазының организастыг принциптеринге дүүштүр боттандыраар. Күүселдениң түннелдерин талаларның кириген ме-дээлеринге үндезилеп, чылда бир каттап комиссияның хуралыңа үндүрер. Эргежок чугула апарган таварылгада дугуржулгага чөпшээрештинген өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер эргени талалар комиссияга берип турар. Дугуржулга аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер болгаш 2015 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур. Дугуржулганың күштүг хуусаазын талаларның шиитпири-биле үш чыл хуусаага чедир узадып болур.

Дараазында угланышкынының айттырылганын боттандыраар болгаш шиитпирлээрин кады күженишкннер-

биле хандыраарың талалар дугурушкан.

1.Экономиктиг политика талазы-биле

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин кол стратегтиг сорулгазы болза, экономиканың турум өзүлдезинге, ооң чижилгеге киржир аргазын бедиткенге, хамаатыларның боттарының амыдыраарыңа болгаш социал камгалалының деңнелин бедидеринге байдалдарны тургузарыңа, ажилдаар чаа олуттарны ажыдарыңа үндезилээш, амыдыралдың шынарын бедидери болур дээрзин талалар бир демниг билип база хүлээп көрүп турар.

Бо сорулгаларны чедип алырыңа талалар:

Талалар:

1.1. Республиканың экономиказының улам ыңайны өзүлдезин, организацияларның экономиктиг болгаш саң-хөө байдалын быжыглаарын, экономиканың бүгү адырларыңа продукция бүдүрүлгезин (ажылдар кылырын, ачы-дуза чедирерин) турум көвүдедирин чедип алыр.

1.2. Республиканың экономиказының чижилгеге киржир аргазын улгаттыраарыңа идиг бээр, дараазында хемчеглер аңаа кирер:

инновация инфраструктуразын сайзырадыр, инвестицияның сонургалын болгаш экономикага капиталды хаара тударын бедидери;

бүдүрүлгени чаартырыңа, инновацияның идепкейлиг чоруунга байдалдарны болгаш деткимчени тургузар;

сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр.

1.3. Планнарны болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин тускай сорулгалыг программаларын тургузарыңа айттырылганың талазы-биле бот-боттарының аразында сүмележилгени боттандыраар.

1.4. Бүдүрүлгениң өзүлдезинин чогумчалыг байдалын камгалап арттыраарыңа, тус черниң бараан бүдүрүлгезин деткиринче, экономиктиг чаартылгаларның социал угланышкынының, бүдүрүлгелерниң саң-хөөзүн экижидеринче угланган чөпшээржилгелиг политиканы чорудар.

1.5. Федералдыг болгаш республика программаларын күүседиринге киржир, хемчеглерниң күүселдезин болгаш күүселдениң квартал санының мониторингизин хандыраар.

Чазак:

1.6. Республиканы ажил-агый комплекзинин адырларыңа бүдүрүлгениң болгаш ачы-дузаның хемчээлин кызырбазының талазы-биле хемчеглерни алыр, төлөп шыдаас бүдүрүлгелерниң чаартылгазын, саң-хөөзүнүн чогумчалыг болурун боттандыраарыңа талазы-биле саналдарны белеткээр.

1.7. Ажилдакчыларның күш-ажыл байдалын экижидеринге, ажил чок чоруктуң деңнелин кызыраарыңа, республикаже немелде инвестицияларны хаара тударыңа, регионнуң бүдүрүлгелерин деткиринге идиг бээр федералдыг тускай сорулгалыг программаларга киржириниң чагыын белеткеп тургузар.

1.8. Күрүне болгаш муниципалдыг чагыгларны, чээлилерни болгаш программаларны, тус черниң бараан бүдүрүлгелеринин продукциязының чедирер үлүүн улгаттырбышаан бот-боттарыңа ажыктыг байдалдарга кириеринге идиг бээр. Республиканың экономиказынче ада-чурттуң болгаш даштыкының инвестиция-

ларын хаара тударыңа деткимче көргүзер.

1.9. Эң чаа программаларны, өөредилгениң чепсек-херекселдерин болгаш технологияларын ажыглавышаан, кадрларның белеткелениң болгаш эде белеткелениң талазы-биле ажилды организастаар.

1.10. Агроүлетпүр комплекзин сайзырадырының күрүне деткимчезиниң өчүнүң бүгү хевирлериниң көдээ ажил-агый организацияларының ажыктыг ажилдаарыңа байдалдарны тургузарыңа, материал-техниктиг баазаны быжыглаарыңа болгаш көдээниң инфраструктуразын сайзырадырыңа угланган хемчеглерин ажилдап кылыр болгаш күүседир.

1.11. Бюджеттиң экономиктиг өзүлде-ни деткиринче болгаш социал дең эвес чорукту кызыраарыңа, бюджет акша-хөреңгизин тодаргай ажил-херектерге чарыгдаарының ажыктыг бедидеринче угланган дээштиг системазын тургузарыңа деткимче көргүзер.

1.12. Биче сайгарлыкчы чорукту, усшеверни, тараачын (фермер) ажил-агыйларын сайзырадырыңа байдалдарны, биче сайгарлыкчы чорук талазы-биле хоойлужудулганы сайзыраагайжыдары-биле, ону деткириниң комплекстиг системазын тургузары-биле катай тургузар.

1.13. Ачы-дуза чедирери-биле болгаш чонга бараан бүдүрериниң талазы-биле холбашкан муниципалдыг организацияларның четкизин сайзырадырының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органның аргаларын калбартырыңа идиг бээр.

1.14. Продукцияның, барааннарның болгаш ачы-дузаның өртектеринин болгаш тарифтеринин өзүлдезинин темпелерин доктаадыр сорулга-биле чижилге чок ажилдап турар бүдүрүлгелеринин өртектеринин (тарифтеринин) күрүне башкарылганың аргаларын ажыглаарын уламчылаар.

1.15. Рыноктуң негелдезин барымдаалап тургаш, чуртталга бажыңнарының социал эң чедингир чоруунче угланган чуртталга тудуунуң талазы-биле идепкейлиг политиканы чорудар. Хамаатыларны бустур четкен болгаш эргижирзэн бажыңнардан көжүреринин, хөй каът социал болгаш садып-сайгарар чуртталга бажыңнарын тудары-биле чер участоктарын тускайлаарының талазы-биле программаларны күүседир. Капитал тудугга бюджет акша-хөреңгизинин ажыктыг ажыглалын хандыраар.

Ажил берикчилери:

1.16. Чижилгеге киржир аргалыг продукцияны бүдүреринин болгаш ажилдаар олуттарны кызырбазының талазы-биле хемчеглерни алыр. Үлетпүр бүдүрүлгелеринин 2014-2015 чылдарда экономиктиг болгаш социал сайзыралының планнарын ажилдап кылыр болгаш күүседир, бүдүрер продукцияның болгаш ачы-дузаның хемчээлин чылда 2,5 хуудан эвээш эвести өстүрерин чедип алыр.

1.17. Бүдүрүлге күчүлери камгалап арттыраар, бүдүрүлгелерниң хоозураар чоруун болдурбас.

1.18. Ажилдакчыларның профессионал өзүлдезинге байдалдарны тургузар.

1.19. Бүдүрүлгелерни чаартып кылырының болгаш технологтуг эде дерини-ниң талазы-биле ажилдап кылып турар хемчеглеринин дугайында профэвилел комитеттеринге дыңнадыр.

1.20. Организацияларның социал-политиктиг байдалының дугайында отчетту күш-ажылчы коллективтерниң мурнунга доктаамал бээр.

1.21. Документилер-биле, саң-хөө ажил-чорудулгазының анализи-биле болгаш ревизияларның болгаш аудитор хыналдаларының түннелдери-биле таны-жар эргени профэвилел органныңа тыпсыр.

1.22. Федералдыг болгаш республика бюджеттеринден тускайлаан акша-хөреңгизинин ажыктыг ажыглалын бараан бүдүрүкчүлери хандыраар, чурттакчы чонну көдээ ажил-агый болгаш үлетпүр продукциязы-биле хандыраарының талазы-биле хемчеглерни алыр.

1.23. Федералдыг бюджетче, республиканың бюджетинде, республиканың муниципалдыг тургузулгаларының бюджеттеринче болгаш күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынче үндүрүлгелерни, чыылдаларны болгаш ыяал төлээр өске-даа төлөвирлерни Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр чогуур үезинде төлээр хандыраар.

Ажил берикчизи профэвилелдер-биле кады

1.24. Бараанның, үлетпүрнүң болгаш көдээ ажил-агыйның негеттинип турар продукциязының бүдүрүлгезинин болгаш шынарының турум чоруунуң болгаш көвүдедиринин талазы-биле хемчеглерни тодардыр болгаш боттандыраар.

1.25. Эрге-хоойлу болгаш экономика айттырылганың талазы-биле ажилдакчыларның өөредиринин системазын бүдүрүлгелерге организастаар.

1.26. Бүдүрүлгеге ажилдакчыларның профессионал өзүлдезинин талазы-биле кезекти коллективтиг керээлерге кириер.

Профэвилелдери:

1.27. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче, продукцияның бот-үнезин чиигедиринче, күш-ажылдың сагылга-чурмун быжыглаарыңа, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга организастыг болгаш корум-чурмуну чорукче күженишкннерни угландыраар.

1.28. Бүдүрүлгеге ажилдакчыларның профессионал өзүлдезинин сорулгаларын шиитпирлээри-биле ажил берикчилери-биле кады ажилдаар. Мергежилдин бедидип, кадрларны чаа мергежилдерге өөредип база эде белеткеп турар үеде ажилдакчыларның эргелерин камгалаар.

1.29. Бүдүрүлгениң турум чоруун, ажилдакчыларны бүдүрүлге даалгаларын күүседир чорудулгаларга хаара тударын девискээрниң, республиканың адырлар тарифтеринин дугуржулгаларын болгаш коллективтиг керээлерин дамчыштыр чедип алыр, күш-ажылдың иштиги чурмун ажилдакчыларның сагырыңа идиг бээр.

1.30. Бүдүрүлгени башкараарыңа, коллективтиг керээлерни, дугуржулгаларны тургузарыңа болгаш хүлээп алырыңа, коллективтиң күш-ажыл керээлерин шиитпирлээринге киржиринге профэвилел активинин өөредилгезин организастаар.

1.31. Өчүнүң кайы-даа хевирлери, ажилдакчыларның санының кайы-даа хирези хамаанчокка организацияларга ыяал чарар коллективтиг керээлерни чараларыңа эгелекчизи болур болгаш Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 50 чүүлүңге дүүштүр оларның күш-ажыл органныңа бүрүткелин организастаар.

(Уланчызы 6—8-ки арыннарда).

(Уланчызы. Эгези 5-ки арында).

2. Ажыл төлевири, чурттакчы чоннуң орулгалары болгаш амыдыралының деңнели

Чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин бедидер сорулга-биле

Талалар:

2.1. Күш-ажыл төлевири-биле хол-башкан айтырыгларны шиитпирлээринин талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандыраар;

өнчүнүн бүгү хевирлеринин болгаш бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевири чогуур үезинде төлээрин хандыраар;

ажыл төлевири ажык болдурар;

ажыл төлевири төлээри-биле хол-башкан өрелерини тыптыр чоруун чайладыр болгаш болдурбас;

чурттакчы чоннуң боттуг орулгазын бедидер;

күш-ажыл төлевири ооң түннелдери-биле болгаш нарыны-биле дүүшкөк болурун хандыраар;

амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлинден куду орулгалыг кижилериниң үлүүн эвээжедир;

орулгалар талазы-биле чурттакчы чоннуң дең-дески чоруунуң деңнелин кызыраар.

2.2. Ажыл төлевири, ыяап-ла пенсия камгаладылганын, ыяап-ла социал камгаладылганын, ыяап-ла медицина камгаладылганын камгалал дадывырларының талазы-биле бар өрелерни эгидериниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш күүседир, оларның моон соңгаар тыптыр чоруун болдурбас.

Чазак:

2.3. Күш-ажыл төлевири, стипендиялар болгаш пособиелер төлээринге шилчирген акша-хөреңгини көрдүнгенин езугаар ажылдаарына күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң контролун хандыраар.

2.4. Республиканың бюджет акша-хөреңгизин чарыгдап турарына контролду болгаш ону көрдүнгенин езугаар ажылдаары дээш хуу харысалганы тургузар, ол акша-хөреңгиниң киргениниң болгаш чарыгдаанының дугайында үш талалыг комиссияга дыңнадыр.

2.5. Бюджет адырының ажылдакчыларына ажыл төлевири чогуур үезинде болгаш долзу-биле төлээри дээш хемчеглерни алыр.

2.6. Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевири бедидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр.

2.7. Россия Федерациязының Президентизиниң 2012 чылдың май 7-де «Күрүнениң социал политиказын боттандыраарының талазы-биле хемчеглериниң дугайында» №597, 2012 чылдың июнь 1-де «2012-2017 чылдарда уругларның эрге-ажыктарына ажыл-херектерниң национал стратегиязының дугайында» №761 болгаш 2012 чылдың декабрь 28-те «Уругларны-өскүстерни болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан чаштарны камгалаар талазы-биле күрүне политиказын күүседириниң чамдык хемчеглериниң дугайында» №1688 чарлыктарын күүседириниң талазы-биле ажылдың башкарылганын боттандыраар.

2.8. Амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин ай санында санаар болгаш массалыг информация чепсектеринге квартал санында парладыр.

2.9. Өнчүнүн бүгү хевирлериниң организацияларына күш-ажыл камгалаының талазы-биле күрүне магадылалдарын хандырып турарына контролду боттандыраар.

Ажыл берикчилери:

2.10. Бүдүрүлгениң ниити чарыгдал-

дарына күш-ажыл төлевири үлүүн эрткен үезинде чедип алганын кудулатпайн хевээр арттыраар.

2.11. Адырларның тариф дугуржулгаларын болгаш бо дугуржулганы барымдаалап тургаш, коллективтиг керээлерни чарарының болгаш боттандыраарының аргазы-биле ажылдакчыларның күш-ажыл төлевири башкаарын боттандыраар.

2.12. Ажылдакчыларның чамдык категорияларының ажыл төлевири Россия Федерациязының Президентизиниң 2012 чылдың май 7-де «Күрүнениң социал политиказын күүседириниң талазы-биле хемчеглериниң дугайында» №597, 2012 чылдың июнь 1-де «2012-2017 чылдарда уругларның эрге-ажыктарына ажыл-херектерниң национал стратегиязының дугайында» №761 болгаш 2012 чылдың декабрь 28-те «Уругларны-өскүстерни болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан чаштарны камгалаарының талазы-биле күрүне политиказын күүседириниң чамдык хемчеглериниң дугайында» №1688 чарлыктарында көрдүнген хемчээлинге боттандыраар.

2.13. Адырларның (тариф) дугуржулгаларында болгаш коллективтиг керээлерде хүлээп алдырган чурум езугаар ажыл төлевири индексазациян чорудар.

2.14. Ажыл төлевири ажылдакчыларга чогуур үезинде болгаш долзу-биле чартык ай болгаш-ла саналга хуудустарын тывыспышаан, төлээр. Ажыл төлевири талазы-биле өре тыптып келген болза, өрени төлээриниң хуусаазын айтыкан хемчеглерни профэвилелдери-биле кады ажылдап кылыр.

2.15. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзиниң 128 чүүлүнүн 3.5 пунктуларында көрдүнген таварылгаларда төлевири шөлээни бээр.

2.16. Ажыл берикчилериниң буруузу-биле ажыл чок турар болза, ажылдакчының ажыл төлевири ортумак хемчээлин төлээр.

2.17. Организацияның удуртукчузу биле кол мергежилдин ажылчынының айда ортумак ажыл төлевири дең байдалды кызыраарына идиг бээр.

2.18. Ажыл төлевири төлээриниң хуусаазын хажытканда, шалың өрөзін акша компенсациязын төлөткөмөз акшаның үзүктелдирген хүнү дээш РФ-тиң ТБ-ның хаара туткан акшазының ол үеде күштүг болуп турар ставказының үш чүс кезээниң бир хууздан эвээш хемчээлге төлээр, а ол ышкаш төлөвүн турган акшазының индексациязын кылыр.

Профэвилелдери:

2.20. Ажыл төлевири чогуур үезинде төлээринге хамаарыштыр ажылдап турарларның күш-ажыл болгаш эргелерин камгалаарының талазы-биле хоойлужулганы болгаш нормативтиг өске-даа актыларны сагып турарына контролду тургузар.

2.21. Күш-ажыл төлевири айтырыгларының талазы-биле коллективтиг күш-ажылчы чөрүлдээлерни илередиринге болгаш болдурбазына киржир. Күш-ажылчы чөрүлдээлер талазы-биле комиссияларны организастаарына болгаш бүдүрүлгелерге ажыл-чорудулганын идиг бээр. Профэвилел кижигүннериниң эргелерин суд, күрүне болгаш өске-даа органнарга камгалаар.

2.22. Улус өөредилгезиниң болгаш эртемниң, кадык камгалалдың, күрүне албан черлериниң, культураның ажылдакчыларының адырлар профэвилелдери ажылдакчыларның чамдык категорияларының күш-ажыл төлевири бедидериниң көргүзүлгелериниң адырларның социал яамаларының организастааны мониторингин эрттиреринге киржир.

3. Күш-ажыл рыногун сайзырадыр болгаш чонну ажылга хаара тударына идиг бээр

Күш-ажыл рыногун долдурарының талазы-биле кол сорулга-дээштиг болгаш амгы шагның, ажыл берикчилерин чогуур мергежилдин ажылчы күш-биле, а ажылдакчыны-ажыл төлевири болгаш күш-ажылдың байдалдары чогумчалыг, күш-ажылдың айыыл чок чоруунуң болгаш гигиенаның негелделерге дүжүп турар ажыл-биле хандыраар күш-ажыл рыногун тургузары,

Талалар:

3.1. Ажыл чок чорукту кызыраар сорулга-биле өнчүнүн бүгү хевирлериниң бараан бүдүрүкчүлеринге деткимчениң хемчеглерин ажылдап кылыры болгаш күүседир.

3.2. Ажылдакчыларның хөйү-биле ажылдан үнер чоруунуң айтырыгларын үш талалыг комиссияның хуралына сайгарар, хөйү-биле ажылдан үнер чоруктуң чылдагаанын сайгарар болгаш түннээр, массалыг-биле ажылдан үнер чоруктуң уржуктарын чымчадырының талазы-биле хемчеглерни алыр.

3.3. Ажылдакчыларның ажылдан хөйү-биле үнер чоруунуң барымдаалары: а) ажылдакчыларның санын азы штадын кызырганы-биле холбаштыр дараа-зында санның үндүргени:

10 %-дан хөй-үш ай дургузунда;

15 %-дан хөй-6 айның дургузунда;

20 %-дан хөй-чылдың дургузунда.

б) организацияны дүжүргени.

3.4. Аныяктарның мергежил шилип алырына болгаш ажылчы мергежилдин ат-алдарын бедидеринге идиг бээр мергежил шилириниң хемчеглерин эрттирер.

3.5. Күш-ажылдың кижизинге байыр чедирериниң эргижирээр хевирлерин чаартыр болгаш чаа хевирлерни шиңгээдир, профессионал мергежилдин аңгы-аңгы мөөрейлерин эрттирер тургаш, массалыг ажылчы мергежилдин ат-алдарын көдүрер, онза шылгараан ажылчыларны республика, күрүне шаңналдарынче кириер.

Чазак:

3.6. Кадрларны өөредирин болгаш эде өөредирин организастаарының, хосталган ажылдакчыларның мергежилдин бедидериниң болгаш катап өөредириниң хемчеглерин көргөн ажылга хаара тударының адырлар болгаш республика программаларын ажылдап кылырын боттандыраар.

3.7. Бүгү деңгелдерниң бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң болгаш ажыл берикчилериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле бар ажылдаар олуттарны күштүг болуп турар хоойлужулга дүүштүр арттыраар болгаш 2014-2015 чылдарның дургузунда ажылдаар 1,0 муң олуттарны тургузар.

3.8. Ниити ажыл чок чоруктуң деңнелин ажыраар чоруун болдурбас: 2014 чылда ажылдап шыдаар чурттакчыларның 19,6 хуузу, 2015 чылда-19,5 хуузу.

3.9. Чогумчалыг ажылдап турар ажылдаар олуттарның артар чоруун болгаш чаа ажылдаар олуттарны тударын хандыраар сорулга-биле үндүрүг болгаш чээли политиказының талазы-биле экономиктиг быраларны ажылдаарының талазы-биле тодаргай ажылдарны тодарадыр. Бүдүрүлгени калбартырыңче, ажылдаар чаа олуттарны тургузарыңче акша-хөреңгизин салып турар организацияларга үндүрүг чигелделерин көргүзериниң аргаларын тывар.

Ажыл берикчилери:

3.10. Адырлар дугуржулгалары болгаш коллективтиг керээлер-биле тодараткан нормалардан ажыраар ажылдакчыларны хөйү-биле ажылдан үндүрер чоруун болдурбас, күш-ажыл хүнүн, үр үеде ажыл чок турар чоруктарны кызыраарының, ажылдакчыларны өске ажылче

шилчидериниң негелделериниң дуга да профэвилелдери-биле чугаалажы кынарны чорудар.

3.11. Буураан бүдүрүлге черлер өнчү-хөреңгизиниң баазазына к тургустунган чаа ажылдаар олуттар бүдүрүлге черлериниң ажылдакчылар мурнады ажылга тургузар.

3.12. Хостуг ажылдаар олуттар гайында күрүне албан черлери - райның болгаш кожууннарның чуртта чонну ажылга хаара тудар төптөр медээлерни үе-шаанда база долзуу ле бээр.

3.13. Коллектив дугуржулганы көрдүнгөн байдалдар болгаш чурумгаар хоойлужулга-биле тургусту социал магадылалдар кырындан чин делер база компенсациялар аргалар дүүштүр кызырылгага таваржып тур ажылдакчыларга бээр.

3.14. Тус черниң ажыл чок чуртта чыларын бир дугаар оочурда хол ажылдаар олуттарга (албан-дужаалга) тургузар.

3.15. Чижилгеге киржириниң газын улгаттыраары-биле хууда өнчү хөреңгизиниң дузазы-биле ажылдакчыларны эде өөредилгезин боттандыраар.

3.16. Күш-ажыл рыногунда дүүшкүр байдалды чавырылдыраарыңче угландган немелде хемчеглерге киржир дугайында чагыгларны күш-ажылга ха тудар албан черлеринге бээр.

3.17. Ажыл дилээринге бергедер турар хамаатыларның хөй-ниити ажылга киржилгезиниң чорудулга акшаландыраарына болгаш эрттирер киржил база 14 хардан 18 харга чедэри хар четпээр хамаатыларны түрүк ажылга тургузарына дузалажыр.

3.18. Доктааттырган квоталыг ажылдаар олуттарга инвалид хамаатылар ажылга тургузар.

3.19. Профессионал өөредилге албан черлериниң доозукчуларына ажылда олуттарны бээр.

3.20. Ажылдакчыларны хөйү-биле ажылдан үндүрер шиитпирни хүлээ алган таварылгада ол дугайында профэвилелдерге болгаш күш-ажылга хаара тудар албан черлеринге 3 ай бурунга дыңнадып база ол үе дургузунда ажылдан үндүрткен ажылдакчыларны ажыл тургузарына дузалажыр.

3.21. Коллективтиг керээлерге дараа-зында программалар акшаландырылганын кириер.

Ажылдан үндүрер дугайында баш удур сагындырган ажылдакчыларны эде белеткээр, оларга Россия Федерациязының хоойлужулга езугаар ажык көрдүг чигелделерни болгаш компенсацияны бээр.

Ажылдакчыларны эде белеткээр квалификациязын бедидери база өөредир (чыл дургузунда 15% ажылдакчыларны хаара тударын сүмелеп турар);

бүдүрүлге черинге аныяк ажылдакчыларны чаңчыктыраары болгаш өөредир.

3.22. Ажылдакчыларның ажыл төлевири болгаш күш-ажыл стажының дугайында бадыткап турар архив документилен кадагалаарын хандырып албан чериниң эргезин салгаан албан черлеринге дамчыдылганын чорудуп, албан черин дүжүргөн байдалда архив органнарына хүлээдир.

Профэвилелдери:

3.23. Профэвилелдерниң кижигүннеринге, профэвилелдер организацияларына күш-ажылга хаара тудар талазы-биле эрге-хоойлуга хамаарышкан халас ачы-дузаны болгаш тайылбырларны бээр.

3.24. Ажылдаар олуттарны камгалаарына талазы-биле ажыл берикчилер-биле дугуржулга езугаар көрдүнгөн хемчеглер дугайында адырларны коллективтиг керээлерге болгаш дугуржулгаларже кириерин хандыраар, ооң иштинге

долу эвес күш-ажыл хүнүнче шилчидери база ажилдакчыларны эде өөредир кирип турар.

3.25. Адырлар дугуржулгалары база коллективтиг керээлер таварыштыр дараазында чүүлдерни чедип алыр:

ажылдакчыларның болгаш ажилдан хосталыр ужурлуг ажилдакчыларның мергежилдин бедидер болгаш эде өөредир талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузары;

ажылдаар олуттарны (штаттарны) кызырган азы албан черин эде тургузуп азы уруктаан таварылгада ажилдан хосталган ажилдакчыларга материалдыг деткимче көргүзериниң талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыры;

аныяк ажилдакчыларны болгаш аныяк специалистерни албан черлеринге быжыглаары.

3.26. Адырлар дугуржулгаларында болгаш коллективтиг керээлерде күш-ажылга хаара тудар база ажилдакчыларның өзүлдезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле хемчеглерниң хууселдезиниң контролон чорудар.

3.27. Тыва Республиканың чурттакчы чонун күш-ажылга хаара тудар талазы-биле программаларны ажилдап кылырынга болгаш оларны боттандыра ажилдарга киржир.

4. Социал камгаладылга, социал камгала

Хамаатыларның социал камгала эргелерин хандыра, чурттакчы чоннуң ажил-чорудулгазынга болгаш кадык-чаагай чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, демографтыг байдалды экижидер сорулга-биле

Талалар:

4.1. Социал угланышкынныг тускай сорулгалыг программаларны ажилдап кылырынга болгаш оларны херектириге боттандыраарыга киржир. Хамаатыларның социал камгалалының эргелерин сагыры, чурттакчы чонга магадылалдыг чугула социал ачы-дузаларының чедингирин, социал магадылалдарның деңгелин камгалап арттыраары хандыра.

4.2. Өөредилге, кадык камгалал, культура, спорт болгаш чурттакчы чоннуң социал камгалал, уругларның болгаш өг-бүлениң дыштанылга эрттирер адырларның хөгжүлдезиниң талазы-биле дугуржулга езугаар политиканы чорудар.

4.3. Социал адырның объектилерин: санаторлуг профилактика черлерин, уругларның кадыкшылга лагерлерин, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, спорт тудугларын болгаш культура албан черлерин кадагалаар болгаш быжыктыраар талазы-биле хемчеглерни чорудар.

4.4. Демографтыг, өг-бүле, аныяктар политиказының адырларында мурнады хөгжүдөр хемчеглерни дараазында угланышкыннар-биле чорудар:

ажы-төлдүң төрүттүнер чоруун бедидери-биле байдалдарны тургузары;

хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткири;

чурттакчы чоннуң кадыкшылын экижидер болгаш өлүп хораар чоруктарны эвээжидери;

чурттакчы чоннуң чаагай чоруунуң деңгелин бедидери.

4.5. Уругларның чайгы үеде кадыкшылга кампаниязын чорударының, санаторлуг курорт эмнээшкениниң, ажилдакчыларның болгаш оларның өг-бүлезиниң кежигүннериниң дыштанылгазының айтырыгларының талазы-биле кады ажилдакчыларны боттандыраар.

4.6. Дугуржулгаларга болгаш коллективтиг керээлерге немелде магадылалдарны база чиигелделерни кириер:

аныяк өг-бүлелерге (урупнуң төрүттүнери дээш чаңгыс катал төлээр дузаламчы акшазы, 3 харга чедир уругларга дуза-

ламчы акшазы, божуур херээженнерге деткимче);

хөй уругларлыг болгаш долу эвес өг-бүлелерге, инвалид ажы-төлдүг өг-бүлелерге, салым-чаянныг уругларлыг өг-бүлелерге (хостуг чурумнуг ажилдаары, немелде шөлээ, уругларын тускайлаан өөредилге албан черлеринге өөредир талазы-биле дузалаары).

4.7. Салым-чаянныг аныяктарны деткирин хандыра.

4.8. Чурттакчы чоннуң янзы-бүрү категорияларының аразынга кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаар талазы-биле ажилды чорудуп база спортчу болгаш культурлуг хемчеглерни чорударыга киржир (олимпиадалар, фестивальдар, көрүлдө-мөөрейлер, конференциялар, делгелгелер).

4.9. Чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаар болгаш экижидер талазынче угланган ажилды чорудуп, эмнелге албан черлерин кадагалаар болгаш оларның дээштиг ажилдаарыга хамаарышкан байдалдарны тургузары хандыра.

4.10. Социал айыылды тургузуп турар аарыгларны ооң иштинде ВИЧ-инфекцияны баш удур болдурбазының талазы-биле хемчеглерни чорудар.

4.11. Ажилдакчыларның болгаш ажил берикчилериниң келир үеде пенсия талазы-биле харысалгазын улгаттыраар дээш информация болгаш чырыдылга ажилын чорудар.

4.12. Элээди болгаш бичии уругларның чайгы кадыкшылга лагерлериниң шупту хевирлерин, улуг класстарның өөреникчилериниң дыштанылга болгаш күш-ажыл лагерлерин камгалап база оларның материал-техниктиг баазанын экижидеринге киржир.

4.13. Ажилдакчыларның санаторлуг-курорт хандырылгазының база бюджеттен дашкаар фондулардан болгаш хууда акша-хөреңги езугаар уругларның дыштанылгазының болгаш кадыкшылгазының акшаландырышының киржилгезиниң чуруму Дугуржулганың күштүг үези езугаар артар.

Чазак:

4.14. Чурттакчы чоннуң социал магадылалдарының деңгелин бедидер талазы-биле политиканы чорудар.

4.15. Көрдүнген аргаларының иштинде барааннарның болгаш ачы-дузаларының өртөктерин база тарифтерин таарыштыраар ажилды чорудар.

4.16. Чуртталга-коммунал ачы-дузаларының төлевиринге субсидия акша-хөреңгизин бээриниң аргазы-биле чединмес өг-бүлелерниң социал камгалалын хандыра.

4.17. Күрүнениң социал стандарттарының чогуур аайы-биле чурттакчы чоннуң янзы-бүрү категорияларыга социал төлевирлерни болгаш чиигелделерни бээриниң адрестиг хевирин чурумчудар болгаш хандыра.

4.18. Ажил чок чурттакчы чоннуң ыяап-ла эмчи камгалалының телемир хуузу тус чергениң бот-башкарылга органнынче үе-шаанда шилчидилгезин хандыра.

4.19. «Кыдыкы Соңу чүктүң девискээринде болгаш аңаа деңгезин Тыва Республиканың черлеринде ажилдап база чурттап чоруур хамаатыларга күрүне магадылалдарының болгаш компенсациялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун херек кырынга боттандыраары-биле акша-хөреңгени Тыва Республиканың республика бюджетинче кириер.

4.20. Чурттакчы чоннуң эмчи хандырылгазының системазын экижидер. Халас эмчи дузазының магадылалдыг хевирлерин камгалап арттыраар.

4.21. Эмнелге, өөредилге, культу-ра болгаш социал албан черлерин, ооң

иштинде уругларның дыштанылга болгаш кадыкшылга албан черлерин хаарын, коммерция албан черлеринге дамчыдаарын болгаш эде хевирлээрин болдурбас.

Ажил берикчилери:

4.22. Камгалалдың кирилде кезээн бюджеттен дашкаар фондуларже үе-шаанда шилчидер, социал камгалал талазы-биле магадылалдыг дузаламчы акша-хөреңгениң төлевирин чорудар, пенсия камгалалының системазында ажилдакчыларның хууда даңзын чорудар.

4.23. Саң-хөө аргаларыга дүүштүр дараазында чүүлдерни көөр:

ажылдакчыларның социал камгалалының немелде хемчеглери, ченнениринге дотациялар, ажил төлевиринге немелделер;

үр хуусааның ссуда акша-хөреңгизи, тудугга ажылгаар субсидиялар, амыдырап-чурттаар байдалдарны экижидери негеттинип турар ажилдакчыларга чурттаар оран-саваны садып алыры;

кадыкшылга лагерлеринче, санаторийлерже, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринче ажилдакчыларның ажы-төлүн чорудары-биле чиигелделиг путевкалар-биле хандыраар;

ажылдакчыларның санаторлуг-курорт эмнээшкениниң чарыгдалдарының чамдык кезиниң орнун тургузары;

спортчу болгаш культура-массалыг хемчеглерни чорудары;

ажылдакчыларның изиг болгаш эмнелге-профилактиктиг, ооң иштинде халас база чиигелделиг ченненирин чорудары.

4.24. Албан черлериниң харысалгазында турар социал-культурлуг болгаш кадыкшылга адырларының албан черлерин камгалаарының база материалдыг талазы-биле быжыглаарының хандырылгазын чорудар.

Профэвилелдер:

4.25. Уругларның хоорай кыдыында кадыкшылга лагерлериниң албан черлериниң ажил-чорудулгазын контролга алыр.

4.26. Албан черлеринге социал камгаладылга талазы-биле комиссияларны тургузуп, оларның ажылын органиастаар.

4.27. Социал программаларны ажилдап кылырынга киржип, оларның күүселдезиниң контролон чорудар.

4.28. Дузаламчы акша-хөреңгениң төлевиринге хамаарыштыр хөй-ниити контролон чорудар, социал камгаладылга талазы-биле бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш комиссияларның ажылынга киржир, кышкы дыштанылга үезинде Чаа чылдың хемчеглерин ажил берикчилери-биле кады уруглар аразында эрттирип, школачы ажы-төлге белектерни бээр.

4.29. Муниципалдыг тургузуглар деңгелинге профэвилелдер даргаларының чөвүлелдерин тургузар.

5. Күш-ажыл камгалалы болгаш экологтук айыыл чок чорук адырынга
Айыыл чок күш-ажыл талазы-биле хамаатыларның эргелерин боттандыра сорулга-биле

Талалар:

5.1. Ажилдаарының байдалдарын экижидер болгаш күш-ажылды камгалаар талазы-биле дараазында угланышкынныг ажилдаар:

бүдүрүлге черинге болуп турар кем-дээшкенинниң чылдагааннарын узуткаар;

мергежилдин уржуундан аарыгларны баш удур болдурбазы;

күш-ажылдың гигиена дүрүмнеринге дүүшпес байдалдарда ажилдап турар ажилдакчыларның санын кызыраар;

күш-ажылдың байдалдарының болгаш күш-ажылды камгалаар талазы-биле сертификат езугаар ажилдаар олуттарның

аттестациязын чорудары;

күш-ажыл камгалалының адырында эки арга-дуржулганы суртаалдаары, чаа хүлээп алдырган нормативтиг хоойлулар, дүрүмнер дугайында ажилдакчыларга дыңнадыры;

күш-ажыл культуразын бедидери, күш-ажыл болгаш бүдүрүлге чурумун быжыктыраары, үлетпүр айыыл чок чоруунуң негелделерин сагыыры.

5.2. Долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылырынга, аңаа мониторинг чорударыга киржир.

5.3. Уругларның кадыкшылга албан черлеринге база массалыг дыштанылга черлеринге уругларның болгаш элээдилерниң кадык болгаш айыыл чок чоруун хандыраар. Чайгы дыштанылга сезонун уткуштур уругларның болгаш ажилдакчыларның экологтук айыыл чок чоруун хандыраары-биле лагерьлерниң девискээрлерин база массалыг дыштанылга черлерин үе-шаанда шинчилеп белеткээр.

5.4. «Бүдүрүлге черинге озал-ондактардан болгаш мергежилдин уржуундан аарыгларга хамаарыштыр ыяап-ла социал камгаладылга дугайында» Федералдыг хоойлунуң боттандырылгазының талазы-биле хемчеглерни чорудар.

Чазак:

5.5. Долгандыр турар агаар-бойдустуң болгаш чурттакчы чоннуң экологтук айыыл чок чоруунуң камгалалын, республиканың девискээринде бойдус курлавырларының шын ажылгаарын болгаш камгалалын хандыраар, ооң иштинде:

а) тайгаларны өрттерден камгалаар талазы-биле хемчеглерни чорудар. Өрттерни баш удур болдурбас хемчеглерни чорудар болгаш өрттерни өжүреринге акша-хөреңгени бюджетке кириер;

б) казымал байлактар тывар албан черлериниң ажил-чорудулгазында агаар-бойдуска хора чедиреринге хамаарыштыр хыналданы чорудуп, когаралдың хемчээлин эвээжидериниң талазы-биле хемчеглерин хүлээп, анализти чорудар.

5.6. Экономиктиг сонугалдың механизмин ажылгаары-биле, күш-ажылдың айыыл чок болгаш таарымчалыг байдалдарын тургузарыга ажил берикчилерин деткири-биле Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регионалдыг салбыры-биле кады хемчеглерни чорудар.

5.7. Экологтук кижизидилге, өөредилге, чырыдылга талазы-биле чон аразында шупту хемчеглерни чорудуп, экологтук билиглерни суртаалдаар.

5.8. Удуртукчуларның, специалистерниң болгаш өске-даа ажилдакчыларның күш-ажыл камгалалының талазы-биле билиглерин хынап, өөредилгени эрттирер.

Ажил берикчилери:

5.9. Ажилдаар олуттарның аттестациязының көргүзүглери езугаар хоралыг, айыылдыг, аар байдалдарлыг күш-ажыл мергежилдериниң болгаш албан-дужаалдарының даңзын тургузар, таарымча чок байдалдарда ажилдап турар ажилдакчыларга чиигелделерни үе-шаанда берип, компенсация акша-хөреңгизиниң төлевирин хандыраар.

5.10. 50 кижиден ажыг ажилдакчыларлыг бүдүрүлге черлеринге болгаш албан черлеринге күш-ажыл камгалалының албанын тургузар азы күш-ажыл камгалалының талазы-биле специалистин албан-дужаалын кириер. 50 кижиден эвээш ажилдакчыларлыг албан черлеринге күш-ажыл талазы-биле специалистин албан-дужаалын кириер азы ооң хүлээлгелерин албан чериниң удуртукчузу азы ооң бүрүн эргелиг төлээзи күүседир.

5.11. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылып база оларны боттандыраары-биле продукция

(Төмүзү. Эгези 5-ки арында).

(ажылдар, ачы-дузалар) бүдүрүлгезинин чарыгдалдарынын түнүндөн 0,2 %-дан эвээш эвес акшаландырышышкынны аңгылаар.

5.12. Хандыраар:

- ажилдаар оран-бажыңнарны, тур-дугларны, дериг-херекселди, ооң иштинде бүдүрүлгедө ажыглап турар херекселдерни, чиг этти, материалдарны ажыглап турда айыыл чок чорукту;

- ажилдаар байдалдар болгаш кадык-ка хора чедирип болур айыыл база компенсация дугайында ажилдакчыларнын билиглерин хынаары, оларны өөредир, инструктажтаары;

- ажилдаарда кедер сертификация эрткен тускай идик-хепти болгаш өске-даа хууда камгалал дериг-херекселин бээри;

- хоралыг байдалдарда ажилдап турар ажилдакчыларга сүттү болгаш аңаа деңнээн аш-чемни бээри.

5.13. Күш-ажылдың байдалдарын контрольдаар талазы-биле дагдыган хүлээлгелерин күүседип турар күш-ажыл камгалалынын комитеттеринин (комиссияларнын) кижигүннеринге, профэвилелдеринин күш-ажыл талазы-биле төлээлеринге төлевирлиг ажил үезин бээр дугайында коллективтиг керээге айтыр.

5.14. Ажилдап турар херээжен кижилеринин, назы-хар четпэннеринин күш-ажылын, кадыкшылын камгалаар база оларга чигелделер болгаш магадылалдар бээр талазы-биле дээштиг хемчеглерни чорудар.

5.15. Хамаарылгалыг субъектилеринде экологтуг айыыл чок чоруктуң негелделеринин күүселдезин хандыраар.

5.16. Бүдүрүлгө черинге кемдээр чоруктарны кызыраар талазы-биле баш удур хемчеглеринин чорудулгазын хандыраар.

Профэвилелдер:

5.17. Албан черлеринде күш-ажыл камгалалынын талазы-биле хоойлужулга болгаш өске-даа нормативтиг актыларнын күүселдезин болгаш күш-ажыл байдалдарын контрольга алып, а ол талазы-биле хажыдышышкыннар илерээн таварылгада оларны чайладырынын дугайында сагындырыгны ажил берикчилеринге бээр.

5.18. Албан черлеринге күш-ажыл камгалалынын талазы-биле бүрүн эргелиг (бүзүреттирген) төлээлерни томуйлаар, оларга методиктиг дузаны көргүзүп, удуртуп өөредир.

5.19. Социал камгаладылга фондунун болгаш ыяап эмчи камгалалынын акша-хөреңгизинин чарыгдалдарын республика чергелиг контрольга алып, Фондуларнын эргелелдеринин ажылын-га киржир.

5.20. Албан черлеринде болгаш профэвилел тургустунган бүдүрүлгө черлеринде күш-ажыл камгалалынын байдалын, ажилдаар олуттарнын аттестация

эрттиреринин, дугуржулгаларнын, кол-лективтиг керээлеринин, хемчеглеринин күүселдезинин талазы-биле хой-ниити контролон чорудуп турар хыналда болгаш хайгаарал албаннары-биле кады ажилдаар.

5.21. Күш-ажыл байдалдарын болгаш ооң камгалалын экижидер талазы-биле дүрүмнерни, диспансеризациянын чорудулгазын, таарымча чок байдалдарга ажилдап турары дээш хоойлужулга езугаар немелде чигелделерни болгаш компенсацияны коллективтиг керээлерге ыяап-ла кириерин чедип алып.

5.22. Бүдүрүлгө черинге озал-ондак-ка таварышкан база мергежилинин уржуундан аараан профэвилелдер кижигүннеринин эргелерин камгалаар.

6. Социал кады ажилдажылга болгаш Дугуржулганың талаларынын ажылын таарыштыраары

Талалар:

6.1. Күш-ажылга хаара тударынын, чурттакчы чоннуң амыдырал байдалынын деңнелинин, күш-ажыл камгалалынын, күш-ажыл хамаарылгалары-биле холбашкан коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээлеринин айтырыгларынын талазы-биле медээлерни республиканың үш талалыг комиссиязынга бээр.

6.2. Дугуржулгада кирген айтырыглар-ны үш талалыг комиссиянын хуралынга сайгарып көргөн соонда, оларга хамаарыштыр шийтирпирни хүлээр.

6.3. Чурттакчы чоннуң база ниитилелдин эргелери-биле холбашкан социал-экономикай айтырыглар талазы-биле республиканың хоойлуларынын болгаш өске-даа нормативтиг актыларынын төлевилелдеринин сайгарылгазын оларны Тыва Республиканың Чазаның хүлээр бетинге чедир чорудар.

6.4. Профэвилелдиг ажил-чорудулганың эргелерин болгаш магадылалдарын сагыыр, профэвилелдеринин болгаш оларнын томуйлаан органнарынын хоойлуга дүүштүр ажил-чорудулгазын хандыраар, профэвилелдеринин тургустунарынга болгаш ажилдаарынга шаптыктавас.

6.5. Профэвилелдер болгаш оларнын каттыжышышкыннарын кижигүннеринин кирилде төлевирлерини туда эвес санажылга хевиринге чорудар эргезин база профэвилелдеринин агар саннарынче банкылар таварыштыр шалың төлевирин бээри-биле кады профэвилелдеринин акша-хөреңгизинин ай санында халас шилчидилгезин хандыраар.

6.6. Кижигүн төлевирлеринин шилчидилгезинин талазы-биле өрелерни узуткаар болгаш дараазында чылдарда оларны болдурбазын чедип алып.

6.7. Бирги профэвилелдеринин тургустунарынга дузалажыр.

6.8. Өнчүнүң кайы-даа хевирлеринин бүдүрүлгө черлеринге девискээр, адырлар, профессионалдыг дугуржулгаларны болгаш коллективтиг керээлерни чара-

рын база оларны херек кырынга боттандыраар болгаш күш-ажыл талазы-биле органнарынга бүрүткедирин чедип алып.

6.9. Өнчүнүң кайы-даа хевирлеринин албан черлеринге коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээлерин болдурбазын чедип ап, чогуур үеде сайгарып, удурланыр хемчеглер бетинге чедир оларны шийтирпирлээр.

6.10. Социал-күш ажил хамаарылгаларынын талазы-биле байдалдың болгаш республикада социал-экономикай көргүзүлгелеринин хөгжүлдээсинин дугайында Тыва Республикада күрүнө статистиказынын федералдыг девискээр органы квартал санында республиканың үш талалыг комиссиязынга медээлерни №1 капсырылга езугаар бээр.

Чазак:

6.11. Ажил берикчилеринин каттыжарынга, социал-күш-ажыл хамаарылгаларынын адырынга ажил берикчилеринин эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыс-салгазын быжыглаарынга идигни бээр.

6.12. Социал үнелиг объектилерни, күрүнениң болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгини хуужудар, бүдүрүлгө черлеринин буурап дүжери, чонну күш-ажылга хаара тудары, республиканың чурттакчыларынын болгаш ажилдакчыларынын социал-экономикай эргелерин боттандыраары-биле холбашкан оон-даа өске чидиг айтырыгларны сайгарып көөр Чазактын тургусканы комиссияларынын ажылын-га база бюджеттен дашкаар фондуларнын удуртулгазынга профэвилелдеринин төлээлеринин киржилгезин хандыраар.

Ажил берикчилери:

6.13. Өнчүнүң кайы-даа хевирлеринин албан черлеринге коллективтиг керээлерни чарарын база күш-ажыл талазы-биле органнарда бүрүткедирин органи-застаар, коллективтиг керээлеринин күүселдезин хандыраар.

6.14. Профэвилелдин ажил-чорудулгазынын эргелеринин болгаш магадылалдарынын күүселдезин хандыраар, албан черлеринин организастыг, эрге-хоойлу хевирлеринден хамаарылга чокка ук албан черлеринге профэвилелдеринин тургустунарынга болгаш ажилдаарынга шаптыктавас.

6.15. Россия Федерациязынын Күш-ажыл кодекзинин 377 чүүлүнге дүүштүр культура-массалыг хемчеглерни болгаш күш-культура-кадыкшылга ажилдарын чорудары-биле коллективтиг керээлерде болгаш дугуржулгаларда доктааттыган, ынчалза-даа күш-ажыл төлевиринин фондунун 0,5 хууздун эвээш эвес акша-хөреңгини профэвилелдер органи-зацияларынче шилчидер.

Профэвилелдер:

6.16. Девискээр дугуржулгаларын чарар талазы-биле профэвилелдеринин таарыштырылга чөвүлелдеринин база өнчүнүң кайы-даа хевирлеринин албан черлерин кириштирип тургаш адыр-

лар дугуржулгазын чарар талазы-биле профэвилелдеринин адырлар республика комитеттеринин ажылын органи-застаар.

6.17. Күш-ажыл хамаарылгалары-ге-хоойлу талазы-биле шийтирпирлээр база коллективтиг керээлерни боттандыраар дугуржулгаларны чарарынын пра-зынга хамаарышкан айтырыгларны талазы-биле бүдүрүлгө черлеринин профэвилелдеринин удуртукчула өөредилгени органи-застаар.

6.18. Ук Дугуржулгада, адырлар дугуржулгаларында база коллективтиг керээлерде көрдүнгөн хүлээлге Чазак болгаш ажил берикчилери кен таварылгада удурланыр хемчеглерни органи-застаар кылдыр үнүп болурун органи-застаар.

7. Дугуржулганың чорудулганын ооң күүселдезинин контрольга алыраары хандырылгазы болгаш талалар харыс-салгазы

7.1. Талалар болза ук Дугуржулганың республикага социал-экономикай прогрессинин чорудулгазынын ниити дүрүмү доктааткан социал кады ажилдажылга кол документизи деп көөр, Дугуржулганы башкарып, боттарынга хүлээлгелерин күүсетпээни азы хажытканы Россия Федерациязынын хоойлужулгазынга дүүштүр харыс-салга онаа.

7.2. Дугуржулганы 2014-2015 чылда чарган, Талаларнын ат салган хандырылганын деңнелдеп күш кирер болгаш 2015 чылдын декабрь 31-ге чедир ажилдаар.

7.3. Россия Федерациязынын ажил кодекзининге, Дүрүмүнге дүүштүр Дугуржулганын күүселдезин республиканың үш талалыг комиссиязын Талалар боттары контрольга алып.

7.4. Хүлээлгелерин боттандыраары-биле чугула хемчеглерни Тала боттары Дугуржулгага ат салган соонда, бир дургузунда ажилдап кылгаш, республиканың үш талалыг комиссиязынга боттандыраар.

7.5. Дугуржулганын боттандыраарынын талазы-биле социал-күш-ажыл хамаарылгаларынын шийтирпирлээр хемчеглеринин күүселдезинин дугайында республиканың үш талалыг комиссиязы Талалар медээлерни бээр.

7.6. Дугуржулганын күштүг үезинде коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээле болгаш күш-ажыл база экономикай хамаарылгалар адырында нарын байдалдарны шийтирпирлээр талазы-биле болгаш нарын аргаларны талалар чорудар.

8. «Тыва Республикада профэвилелдеринин федерациязы» девискээр каттыжышышкыннын, Тыва Республикада ажил берикчилеринин каттыжышышкыннын, Тыва Республиканың Чазаның аразында 2014-2015 чылдарда Дугуржулгазын сөзүглелин талаларнын аңаа ат салганын соонда 10 хонук дургузунда «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннары Тыва Республиканың Чазаның парладырыгы Ат салганнар:

Тыва Республиканың ажил берикчилеринин каттыжышышкыннын «Суг дамчыдылгазы-каналда системалары» КХН-нин чингине директору
В.А. ФАЛАЛЕЕВ
2014 ч. апрель 29

Дугуржулгага капсырылга

19. Чурттакчы чоннуң чарыгдалдарында аш-чем бараарынын чарыгдалдарын кезээ.
20. Экономикай идилкейи чурттакчы чоннуң саны.
21. Ажил чок кижилеринин ниити саны.
22. Ажилга хаара тудар төлөттеринин дузазы-биле ажил тургустунуп алган хамаатыларнын саны.
23. Ажилга хаара тудар албан черлерин таварыштыр өөредилге чорусканы.
24. Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалдыг кожуннарнын саны.
25. Бүдүрүлгө черлеринге кемдээшкыннер алыры.
26. Мергежилдин уржуундан аарыгларнын кол хевирлеринин саны.
27. Улетпүр продукциязынын хемчээли.
28. Эң биче ажил төлевиринин хемчээли.

Тыва Республиканың Чазандан
Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын
оралакчызы
Ю.А. КИЛИЖЕКОВ
2014 ч. май 13

«Тыва Республиканың Профэвилелдер
федерациязы» девискээр каттыжышышкыннын
«Тыва Республиканың Профэвилелдер федера-
циязы» девискээр каттыжышышкыннын даргазы
Л.О. БУРБУЧАП
2014 ч. апрель 9

Чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелинин болгаш шынарынын социал-экономикай кол көргүзүлгери

1. Валдыг иштиги продукт.
2. Үндезин капиталже инвестициялар.
3. Социал-культурлуг хемчеглерге Тыва Республиканың каттышкан бюджетинден чарыгдалдар.
4. Доктаамал чурттакчы чоннуң саны.
5. Чурттаарынын үргүлчүлели.
6. Чаш ажы-төлдүн төрүттүнеринин ниити коэффициентизи.
7. Өлүп хораар чоруктуң ниити коэффициентизи.
8. Чурттакчы чоннуң чайгаар көвүдээри (эвээжери).
9. Чаңгыс кижиге хамаарыштыр ортумаа-биле акша орулгалары.
10. Херек кырында бар акша орулгалары.

11. Айда ортумаа-биле шалың төлевири (номиналдыг; херек кырында).
12. Шалың төлевиринын талазы-биле өрелер.
13. Валдыг иштиги продукт езугаар ажилдакчыларнын күш-ажыл төлевиринын кезээ.
14. Пенсиянын айда ортумаа хемчээли (номиналдыг; херек кырында).
15. Чаңгыс кижиге хамаарыштыр чурттаарынын эң биче хемчээли ооң иштинде социал бөлүктөр аайы-биле (пенсия назылыглар, ажилдап шыдаар кижилер, уруглар).
16. Чурттаарынын эң биче хемчээлинден эвээш орулгалар-лыг чурттакчы чоннуң саны.
17. 10 хуудан улуг болгаш 10 хуудан эвээш хандырылгалыг чурттакчы чоннуң орулгаларынын деңнели.
18. Хереглел өртөктеринин индекси.

80 харлаар юбилейинге

Баштыңнарның бирээзи

Тываның көскү күрүне болгаш партия ажилдакчызы, 1973-1991 чылдарда Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязының Тыва область комитетинин бирги секретарына ажилдап чораан, республиканың хөй-ниити амыдыралына бодунуң ханы угаан-сарылы, арга-дуржулгазы-биле улуг салдарлыг политик Григорий Чоодуевич Ширшин бо чылдың август 5-те 80 харлаар.

Ол Эрзин кожунунуң Нарын сумузуңуң малчын арат өг-бүлөсүнүн төрүттүнген. Бодунуң күш-ажылчы амыдыралын улус судунуң секретары бооп элээн. Комсомолдун район

комитетинин организастыг килдизинин эргелекчизинге ажилдап турган. Шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, ийи чыл дургузунда Мөрөннүн ортумак школазынга башкылаан. Комсомолдун Эрзин район комитетинин ийиги, ооң соонда бирги секретары, комсомолдун Кызыл хоорай комитетинин бирги секретары, ВЛКСМ-нин Тыва область комитетинин ийиги, ооң соонда бирги секретары албан-дужаалдарга 1957-1967 чылдарда ажилдаан.

1967 чылдан бээр Григорий Чоодуевич бодунуң салым-чолун профессионал партийжи ажил-биле доңаштырган: партияның область комитетинин килдис эргелекчизи, пропаганда болгаш агитация талазы-биле секретарь, а 1973 чылда СЭКП-нин Тыва область комитетинин бирги секретарына томуйлаткаш, республиканың коммунисттик партийжи организациязын 18 чыл дургузунда удурткан.

Григорий Чоодуевич эртем-билиин кезээде бедидип, доктаамал ханыладып келген. Кандыг-даа ажилга кончуг ханысалгалыг ажилдавышаан, ол Кызылдың педагогика училищезин 1957 чылда, СЭКП ТК-ның чанында Дээди партийжи школаны 1964 чылда,

СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнеринин академиязын 1972 чылда дооскан. Бодунуң чуртталгазының болгаш хөй-ниитижи, партийжи, политиктиг ажылының дугайында «...Чуртталга уламчылавышаан. Үе, эш-өөрүм болгаш бодум дугайында» (2004 ч.), «Уттуп болбас» (2007 ч.) номнарында кончуг солун төөгүп бижээн.

Совет күрүнениң мурнунга шылгалары болгаш Тываның социал-экономика хөгжүлдезинге кириген улуг үлүү дээш Г.Ч. Ширшин ССРЭ-нин Ленин, Октябрь революциязы, «Хүндүлелдин демдээ» орденнери, хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. Моолдун «Алдан гадас» («Полярная звезда») ордени, «Найрамдал» («Дружба») медалы, Тыва Республиканың ордени болгаш медалы-биле база шаңнаткан. Г.Ч.Ширшинниң ады «Тываның XX векте алдарлыг кижилери» деп номче кири бижиттинген, ол Кызыл хоорайның Хүндүлүг хамаатызы.

Григорий Чоодуевич — амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада болза, ниитилелдин амыдыралына идепкейлиг кирип чоруур.

Алдын-оол КАНЗАЙ,
РФ КП-нин Тыва рескомунун секретары, төөгү эртемнеринин кандидаты.

Ивижилер чуртундан аалчылар

Ямал-Ненец автономнуг округтун Хоойлужудулга Хуралының даргазы, «Россияның юристер ассоциациязы» Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының Ямал-Ненец регионда салбырының даргазы, юридиктиг эртемнеринин доктору Сергей Николаевич, төөгү эртемнеринин кандидаты Галина Павловна Харючилер-биле Тываның эртемденнери ужурашкан.

Тываның өөредилге болгаш эртем сайыды, дыл эртемнеринин доктору Каадыр-оол Бичелдей аалчыларны чаңчыл езугаар кадактар-биле уткаан. Сайыт Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң төөгүзүн болгаш бөгүнгү ажилчорудулгазын каксы чугаалааш, ооң эң-не хүндүлүг ажилдакчыларының бирээзи Тыва Республиканың эртемнинин алдарлыг ажилдакчызы, төөгү эртемнеринин кандидаты Маңнай-оол Монгуштуң эртем ажылы-биле салым-чолун холбаандан бээр 55 чыл ою-биле коллективтин өмүнээзинден байыр чедирип, боодал чечээн сунган.

Маңнай-оол Монгуш 1959 чылда Ленинградтын күрүне университетин дооскаш, ынчангы ТДЛТЭШИ-же ажилдап киргенден бээр Тываның төөгүзүн шинчилээрине улуг үлүг-хуузу кирип чоруур. Ол 1960-1985 чылдарда институттун Тываның бурунгу болгаш ортаакы вектерде төөгүзүнге хамааржыр археологтук тураскаалдарны тып, шинчилээр экспедициязын удуртуп чораан. Ооң удуртулгазы-биле 1971-1974 чылдарда «Аржаан-1» экспедициязы эрте-бурунгу скиф тураскаалдарын тып, делегейге алдаржып, эртем талазы-биле XX вектин кол археологтук ажыдышкындарының санынче кирген.

Байыр чедиришкенин соонда, Тываның аалчылары биле эртемденнер ийи регионунуң политиктиг, социал-экономика, культурулу сайзыралының дугайында чугаалашкан.

Сергей Харючи чугаазын «Бурунгу тоолдар маадырларының, эрги шагның чугааларының, ырыларның чуртунга, чаңгыс сөс-биле тоолчургу оранга кээр аас-кежиктиг болдум» деп чылыг, чымчак сөстөр-биле эгелээш, ажил-ижин сонугаткан. Округтун Хоойлужудулга Хуралының кежигүннеринде 2 эртем доктору, 7 эртем кандидаттары бары солун. Ол ышкаш 7 депутат — нефть, газ бүдүрүлгелеринин директорлары. Чурттуң политиктиг айтырыгларын шийтпирлээринге чүгле Россияда эвес, а бүгү делегейде сурагылыг нефть, газ бүдүрүлгелеринин директорлары кирип турары таварылга эвес. Ямал-Ненец автономнуг округтун девискээри нефть, газ-биле байлак болганда, чурт-

тун экономиказы ооң-биле дорт холбаалыг.

Бо чылын Ямал-Ненец округтун мал ажил-агыы агаар-бой-дустун хенертен өскерилгени-биле когараан. 600 муң ажыг ивилеринин 70 муң чудап өлгөн болуп турар. Чурттакчы чоннун хөй кезин иви ажил-агыында хаара туттунган. Харын-даа ортумак билиг школазының доозукчулары өөредилгезин уламчылавын, дорт иви малын азырап кириптер таварылгалар көвүдээн. Эртем-билиг чедип алырга-даа, ажилдаар олут чок болуп турар, чүге дизе Ямал-Ненец округта иви ажил-агыы кол черин ээлеп турар. Сөөлгү чылдарда округтун удуртулгазы ямал-ненец бүрүзү эртем-билиг болурун чедип алып сорулга-биле ажилды чорудуп эгелээн. Иви-даа азыраар кижиги эртем-билиг, угаан-сарылыдыг, ниитилелдин төлөптиг кежигүнү болур ужурулуг деп санап турарлар.

Эртем-билиг, күш-ажыл рыногунга хамаарышкан чугаага Каадыр-оол Алексеевич кирип, бодунуң талазындан «Өгү бүрүзүнде — бир дээди эртемниг уруг» программаның дугайында сонугаткан.

Галина Харючинин ажил-ижин чер-чурт шинчилели-биле сырый холбаалыг болгаш ол ненец чоннун төөгүзүнге доктаган. «Ямал» — чернин кыдыы, а «ненец» — езулук кижиги дээр уткалыг. Ненец чоннун ада-өгбелеринин иви ажил-агыын бөгүнгө чедир чедишкенин сайзырадып чоруунуң чажыдын Галина Павловнаның бодунуң өг-бүлезин таныштырган чугаазындан иле. Ненец чонда ада-иезинин ажил-ижин ажы-төлүнүн бирээзи күзээр, күзевес-даа болза, албан уламчылаар чаңчыл бар. А артканнары малчыннаан кады төрээнинин ажы-төлүн өөредир, эртем-билигге чедирер хүлээлгелиг. Ынчангаш-ла боор, 14 муң хире ненец иви малын малдап, көшкүн амыдыралдыг чурттап чоруур.

Галина Харючи иви ажил-агыының ачызында Ямалдың үндезин чурттакчылары ненец чон төрөөн дылын кадагалап арттырып алган дээрзин база демдеглээн.

Ужуражылга айтырыг-харыже шилчип, солун темаларга үргүлчүлээн соонда, институтка эртемден өг-бүлө «Тундраже кайгамчык аян-чорук» болгаш өске-даа чыынды-дискилерни белекке сөңнээн. А Сергей Харючиге ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижин, хөрек демдээ, Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чыл оюнга тураскааткан «3 рубль» суй белекти, Россияның Маадыры Сергей Шойгунун тургусканы «Урянхай. Тыва дептериниң» 7 томун Каадыр-оол Бичелдей белекке берген.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Тергин бөлүк

ТКУ-да «Эң эки академиктиг бөлүк — 2014» деп мөөрей ийи дугаар чыл эртип турар. Мөөрейге киржир күзелин 7 бөлүк илереткен.

Оларның аразындан бой-ус-география факультетинин «Химия болгаш чурттааның айыыл чок чоруунуң инженерин» деп мергенчилдин сургуулдары тиилээн.

Тинлекчи бөлүк университетти доозуп тура, ындыг улуг чедишкенин чаалап ап, Байкал хөлгө арып дыштаныр путевка иле шаңнаткан. Бөлүкте 5 уруг, 1 оол бар. Олар Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга буянын 100 ажил-херек» деп болгаш өске-даа янзы-үрү акцияларга күзелдин иле киржиринден аңгыда, ан дужаар буянын үлө-херекке кирип турар.

Бөлүктүн куратору, хире эртемнеринин кандидаты Ольга Кендиванның чылазы-биле алырга, чоокта бо бөлүк Wi-Fi роутерни факультетинге (боттарының аша-төгери-биле) тургускан. Ынчангаш келир үениң экологтары, зоологтары, химиктери интернет-техниканы кирер аргалыг турган. Айлана Монгуш иле Лилия Оюнунуң ааа кирип үлүг-хуузу улуг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Аныяк ажил-ишчилер

КУБ «Бай-Талдың» удуртукчузу, хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи Кызыл-Кат Николаевич Кочал-оол. Ында үш кижиги ажилдап турар. Улуг повар — Анай-Хаак Чүлүм, дузалакчы — Азияна Хертек, кассир Клавдия Дозур-оол олардыр.

Ырак-чооктан келген аалчылар, чурттакчылар оларның изиг чемин амданнап чиир. Бүдүрүлгениң кол зоотехниги — Х.Д.Феня. Ниитизи-биле бода малдың баш саны — 1490, ооң иштинде төрүүрү — 412, шээр мал — 18 муң 367, төрүүрү 8100. Анай, хураган — 4000. Чылгы — 144, төрүүрү — 35, кулунчактар 19. Эң эки ажилдыг аныяк кадрчылар: Аңчы-оол Монгушович, Айлаң-маа Иргитовна Очур-оолдар, Арты-оол Николаевич, Оюмаа Делгер-ооловна Хертектер, Альберт Борисович, Айыс-лана Борисовна Сарыг-оолдар. Чылгы мал саап турар саанчылар шупту аныяк оолдар. Чылгычы Аяс Опей-оолович Хертек, саанчылар Омак Викторович Араптан, Артыш Викторович Шожал, Шораан-оол Хертекович Төре-Мөңгө дээш, өскелер-даа. Олар Кызылга ярмаркага «Сайзырал» көдээ ажил-агы рыногунуң ажыдышкынынга идепкейлиг киришкеш, саган судун сатканнар.

Шөл, тарылга талазы-биле үр үеде ажилдап келген кол агроном база-ла санап четпес хөй шаңналдарның эдилекчизи — Петров Иргитович Данар.

Часкы хову ажилдарын олар баш бурунгаар кидин түлүк эгелей бээр чаңчылдыг. Ниитизи-биле чеди трактор ажилдап турар. 215 га черде янзы-бүрү тараа культураларын тараан. Ак-тараа, арбай, сула дээш, оон-даа өске тарааларының дүжүдүн ажаап ап турар. Амгы үеде П.И. Данар бодунуң өөреникчизи Саида Кууларовна Анандыга арга-дуржулгазын дамчыдып, уштап-баштап, бергелерге торулбас кылдыр өөредип, бодунуң агроном ажилының олудун дамчыдып берген. Хоочун он бир кады-төрөөннеринин эң улуг акызы, дуңмаларын уштап-баштап чоруур. Хеймер күдээзи, дуңмазы Орлан, катааттары-биле демниг ажилдап өөрөнгөн. «Кыштаг» деп программага киржири-биле чаа улуг кыштаг тудуп алгаш, уксаалыг малмаган садып алып деп турар.

КУБ «Бай-Талдың» сугатчылары Борис Бүрүткелович Ооржак, Маадыр-оол Иванович Шожал, Аливан Борбак-оолович Аракчаа, Шораан Сергеевич Иргит, Отчугаш Очурович Салчак эки ажилдап турар. Тараа шөлүнүн 18 сугатчыларына удуртукчузу чылдыңна суг идиктерин садып берип турар. Оон аңгыда малчынары суг сөөртүр машинаның чолаачызы Андрей Аппетович Чыдат суг-биле доктаамал хандырып турар.

Аныяк ажил-ишчилер кожунунуң, сумузуңуң ат-алдарын бедик тудуп турары өөрүчүг.

Шеңне КУУЖААН.

ДУС-ХӨЛ — «КУЛ» ХӨЛ

Дус-Хөлдүн эм-таң шынарының, аңаа кижилер кадыын экижидип, харын-даа экиртип ап турарының дугайында бистин чангыс чер-чурттуувус, амгы үеде Абакан хоорайда чурттап чоруур Ольга Мезина-биле чугаалажып ора, ооң мынча дээни сагыжымга арткан: «Дус-Хөл — «кул» хөл. Ооң агаар-бойдустан бүткен ачы-дузазын кижилер ап турар, ынчалза-даа эм-таң шынарын камгалаар дээш херек кырында чүнү-даа кылбас-тыр. Чүгле ооң ажык-дүжүүн ажыглаар, ажык-кончаа үндүрүп алырын бодаар». Ынча дээш, чаңчыккан аайы-биле боор оң, эрге-чагырганы буруудадып кагды.

Ольга Мезинаның ынча дээнинде чылдагаан-на бар. Ол Кызыл хоорайга төрүттүнген, өскен. Ачазы сөөк-даяаның аарыын Дус-Хөлгө кээп чүгээрдип чораан. Чаңгыс чайын хөлгө ийи-үш хонуктап каш катап кирип алырга, дараазында чайга чедир кадыының байдалы чүгээр боор. Ачазы-биле кады хөлгө кирип чораан, ам боду кээп турар болгаш, Дус-Хөлгө хамаарылгазы дыка сагыш човангыр, харын-даа хөлгө кээргелдиг. Асфальтылыг орук Дус-Хөлгө чоокшулап келген болгаш, Тыва болгаш Россияның бистиң республикавыска чоок девискээрлеринден машина-балгаттыг кижилер хөйү-биле кээп, оларның чамдыызы Дус-Хөлдү бокталдырып, эм малгажын саваларга узуп алгаш чоруп турары Ольга-ны дыка дүвүредип турар. «Мээң ачам бо хөлдүн эм шынарлыг малгажын кижилерниң савалап алырынга дыка удур чораан. Ынчангаш оларның чамдыызы-биле аас-дыл былаажып, харын-даа месилдежип турган» — деп, сактып чугаалап олурду. Алыс боду садыгжы, акша-төгерикиг болгаш, Ольга-ның барган-четкен чери хөй. Израильде Өлүг-Хөлгө

(Мертвое озеро) база чораан. «Ону Дус-Хөл-биле канчап деңнээр, бокталдырып каапкан хөлдүр. Ында курорттарга эмнедирге, Дус-Хөлгө дөмей-ле четпес. Дус-Хөл, Израильде Өлүг-Хөлгө деңнээр, эртенги арыг шалыңдыр оң» — деп, ол чугаалап олурду. Ольга Мезинаның бо чугаазы эм-таң шынарлыг хөлү-вүске кижилерниң канчаар кирип, дыштанып турарын хайгаараарынче мени албадапкан.

Ындыг сен бе дээн ыш-каш, ол-ла хүн, кезээ тыва уруг хөлдүн кара малгажын чук шилге узуп бээрин менден диледи. Хөлдүн эм шынарлыг малгажын савалап алыры хоруглуг дээрзин тайылбырлааш, ынавазымга, меңээ хорадап чоруй барды. Дус-Хөлгө келген кижилер бүрүзү бир килограмм малгашты алгаш чана бээр болза, амгы үеде дыштанып турар кижилер шупту чүү хире малгашты узуп алгаш баарын чижеглеп санаар деп бодап бажымга кирген. Шыдаар шаам-биле санадым-даа.

Бирээзинге-ле ортумаа-биле 30-35 хире кижилер чурттаар, шагда-ла туттунган 23 улуг бажыңнар Дус-Хөлдүн кыдыында бар. Ында ниитизи-биле 700 хире

кижи хары угда чурттап турар. Чаа туттунган бажыңнар биле майгыңнарда база-ла ол хире санныг кижилер бар. Ниитизи-биле 1400-1500 кижилер хары угда дыштаныр. Оларның бирээзи-ле 1 килограмм малгаш алыр болза, шупту 1 тонна чартык хире малгашты алгаш чана бээр-дир. Чамдык кижилер бидон-бидонну узуп ап турар деп чугаа база бар. Бир неделя болгаш-ла база-ла ол хире санныг кижилер дыштанып

амырап-даа турдулар.

Дус-Хөлдүн арыг-кылаңыга айыыл аңаа асфальтылыг орукту тудуп эккелгени-биле дыка улгаткан. Арткан алды километр орукту асфальтылаптарга, хөлдүн мырыңай эриинге чедир тутсуп кээп болур. Ам безин ол орукта машина-балгат дүн-хүн чок үзүлбес. Дус-Хөлдү хирлендирбес, ооң эм шынарлыг суунун, малгажының курлавырын камгалаар талазы-биле харыскалгалаар.

Бүдүн чайның дургузунда Дус-Хөлгө та каш муң кижилер кээп турар чүве. Дус-Хөлдүн эм-таң шынарлыг малгажының курлавыры чүү хирел? Ону тодараткан бе?

Дус-Хөлгө дыштанып келген кижилерниң машиналарының дугаарын көөргө, хөй кезини Хакасия, Красноярск крайдан келген боор чорду. Бодум хуумда Кемеров областың Оськина суурдан келген автобус долу кижилерни көрдүм. Оларның чамдыызы-биле чугаалаштым-даа. Сибирь болгаш оон-даа өске черлерде Дус-Хөлдүн эм шынары дыка эки билдингир-дир ийин дээр чордулар. Оларның суурундан Дус-Хөлгө чедир машина оруу дең-дески асфальт чүве-дир деп

лыг организацияларның ажылын, хөлгө чеди хонгаш, эскербедим. Дыштанып келген чонга ачы-дуза чедирип турар сайгарлыкчылардан олар кайы тус чер эрге-чагыргазы-биле керээ чарып, үндүрүг дээш, өске-даа төлевирлер төлеп турарын айтырымга, Межегей суму чагыргазы дишти-лер. Кара угаан-биле бодаарга, бо сумунун удуртукчулары база Дус-Хөлдүн камгалалы дээш харыскалгалыг болгу дег. А бо суму чагыргазы сайгарлыкчылардан үндүрүг дээш, өске-даа төлевирлер чыыры-биле кызыгаарлаттынып турар ышкаш-тыр. Хөлдүн камгалалынче сагыш салбас. Чижээлээр, дыштанып келген кижилер майгыңнарны хөлдүн мырыңай кыдыынга хе-

рип, машиналарны ында талган. Майгын туалеттерде Ол туалеттер ханы эвес ларлыг. Байдал мынчаар улаар болза, Дус-Хөлдүн кижилер өдээ апарза хөңнү. кыдыында чарлалдар алырга, Дус-Хөлгө чедир черге чүү-даа турбас улаар. Мен бодаарымга, Дус-Хөлдүн кыдыында майгыңнар турар, шиитпирли-биле хоруп, ол дөңнер кырынга тургузар румчудар болза эки.

Дус-Хөлдү аңаа дыш кижилер шылыргай хапта савалар, уругларының ойнатары дээш, өске-даа чүүлдер чүдөдип турар. Хөлдүн кыдыында машина-балгадын тургузуп, шиштээп эът быжырып чип кижилерни бо-ла көрүп болар. Саян артында дыш кижилер черлеринге чорааш, ол девискээринче машина-балганы эртерин шуут хоруп көргөн мен. Дус-Хөлгө келген оруктуң ажыгтыгы, ооң улаар биле машиналарлыг кижилер хөйү-биле дыштанып кээп барымдаалааш, машинаны гат тургузар улуг эвес төлө черни органиастаары эри чугула апарганы «баштыг» бүрүзүнге билдингир. Дус-Хөлдүн кыдыында машина-балганы тускай шөлгө тургузар чүгүле ындыг болур ужурулуг. тургузар хөңнүн чок болза — хана бер.

Эм-дом Дус-Хөлүвүстүн кыдыының, аңаа чоннун дыш кыдыыны органиастаар талазы-айтырылгар согур кижиге көскү дээрзи илдең. Ону чирпиревейн турар. Ольга Мезинаның «Дус-Хөл — кул хөл» деген чөп. Хөлүвүстү чүгүле кулдур турар-дыр бис. Ол биске кадыкшылды сөңнеп, ажык-конча үндүрүп берип турда-ла...

Сергей ДУ

Авторнун тырттырган рчу.

КАДЫКШЫЛЫН ХАЙГААРАП ТУРАП

Дус-Хөлде дыштанылгачы-байыңнарында «Хөлгө дыштанып келген чоннун кадыының байдалын медицина пунктузунда хайгаарап турар. Күзелдиг кижилерни чалап тур бис» деп чарлалдарны көскү черлерде аскалал каан. Чарлааны езу-гаар медицина пунктузунга ийи-үш кижилер чедеривиске, ак халаттыг эмчилер бисти эпигээлдек уткуп алдылар. Эм-дом шынарлыг Дус-Хөлгө дыштанып келген кижилерге эмчи дузазы чедиреринден аңгыда кадыын экижидип келген кижилерниң кадыының хайгааралыг эмчи пунктузунда чорудуп турар болду.

Хайгаарал чорудуп турар эмчилер бөлүүнүн удуртукчу Сайзана Салчак:

— Эртемден Кара-кыс Доңаковна Аракчааның болгаш Томск хоорайдан эртемденнерниң Тываның эм-дом шынарлыг аржааннарының, хөлдөриниң шынарын, аңаа кирип, кадыын экижидип келген кижилерниң кадыында оларның салдары-

ның дугайында шинчилелдер ажылының угланышкыны-биле Дус-Хөлгө кирген кижилерниң кадыының байдалын олар хөлгө кирип эгелзэн үезиниң эгезинден төнчүзүңгө чедир хайгаарап турар бис. Эртенги чылын июль 11-25 хүннеринде 36 кижини хайгаараан бис. Оларның 55 хуузу Тываның чурттакчылары, 20 хуузу — Красноярск крайының, 10 хуузу — Хакасияның, артканнары Сибириниң өске девискээрлеринден келген кижилер. Амгы үеде бистиң хайгааралыгыста 29 кижилер турар. Оларның аразында Тываның, Красноярск крайының, Хакасияның, Кемеров областың чурттакчылары бар — деп тайылбырлады. — Бистиң хайгааралыгыска чүгүле күзелдиг кижилер кирип турар. Оларның хөлгө кирип дыштаныр үези беш хонуктан эвээш эвес болур ужурулуг. Хайгааралга кирип кижилер баштай эмчи шинчилгезин эртирип алыр. Оларның ханының базыышкынын хынап, ханын ап, ону шинчилеп дээш элзэн каш

шинчилелдерни эртемденнерниң айтып бергени-биле кылып, хөлгө канчаар кирериниң талазы-биле сүмелерни берип турар бис. Бистиң хайгааралыгыска кирип алган кижилер кадыының байдалын хүннүн-не хынадып ап болур. Олар дыштанылгачыын төндүрүп, чанар деп барганда, кадыының ниити байдалын база катап хынап, боттарыныска дем-деглелдерни кылып ап, хайгааралга турган кижилерге кадыын канчаар камнаарының арга-сүмелерин бээр-дир бис.

— Хайгааралга турган кижилер хөлгө дыштанган соонда, кадыының байдалы кан-дыг боор-дур?

— Оларның барык шуптузу Дус-Хөлгө кирип дыштанган түннелинде кадыының ниити байдалы экижээп дээр чорду. Ону бистиң хайгааралыгыска бадыткап турар.

— Кандыг аарыглыг кижилер Дус-Хөлгө кирзин деп саналдаар-дыр силер?

— Сөөк-даяк, кеш аарыгларлыг, нерв кошкак, тыныш

органны, ижин-шөйүндү багай кижилер кирип болур. Дус-Хөлгө канчаар эмненириниң тодаргай аргаларын эмчилер болгаш эртемденнер чиге саналдавын турар. Ынчалза-даа үстүндө адааным аарыгларлыг кижилерниң кадыының ниити байдалы экижип турары хайгааралдардан илдең. Аары на-рыыдаан кижилерге Дус-Хөлгө кирерин саналдавын турар бис. Кадык-даа кижилерге хөлгө кирериниң үези өй-чижектиг болур ужурулуг. Дус-Хөлдүн кыдыындан үнүп чыдар сугларның шынары база кижиниң ижин-шөйүндүзүңгө, баарынга база эки салдарлыг деп эртемденнер тодараткан. Ол сугну база-ла өйлөп ижер.

Бичи уругларның кадыын экижидериниң Кызылда төптен келген эмчи сестразы Антонина Константиновна Седельникова:

— Эң ылаңгыя кижиниң ко-дур аары дыка берге кижилерге Дус-Хөлгө кирерин саналдавын турар бис. Ындыг аарыглыг кижилер кээп турар,

оларга эмнээшкенин өске галарын ажыглаарын сүмел-дир бис. Кезиниң аары чүгү кижилер экирий бээр таваргалар база бар — дээш, ф-аппарадынга тырттырып алгачуруктарны көргүстү. — Аа кижилер чөлшээржирге, ол-ның арыннарын көргүспө тырттырган чуруктар-дыр. М-дыг чуруктарны эртемденне-дамчыдып бээр бис. Эртем-нер оларны шинчилел ажы-лыгына ажыглаар.

— Шинчилел ажылдар чорудуп турарының алыс чу-рулганының дугайында чү-чугаалап болур силер, Сай-на Михайловна?

— Дус-Хөлгө эмнелге-кур-чери ажыдарының дугайы-төлөвилел бар. Аңаа эмне-ни чорударының аргаларын-даргайлаар, кандыг аарыглар-Дус-Хөлгө чедишкенин эм-болурун илередир дээш ши-нчилел болгаш хайгаарал ажы-лыгын чорудуп турар.

Шаңгыр-оол МОНГУ-чугаалашка

Байыр чедирииники

Төрүттүнгөн хүнүң-биле!

Бистин эргим ачавыс, кырган-ачавыс, өөнүң бистин быжыг чөлөнгижи **Аркадий Баадыр-омбо** июль 30-де 54 харлаан. Энерелдиг баадыска быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, бистин аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттап, чыгыг-сөзүн берип чоруурун сеткиливис баадыскадан күзедивис. Ол — биске эң эргим, эң чок, эң хүндүткелдиг кижии.

Төрүттүнгөн хүнүң-биле
Дөгевис күзеп тур бис:
Чүс хар чедир чурттап-ла көр,
Чүглүг куш дег киискип чор.
Ажы-төлүң, бистер шупту
Амыраар бис, өөрүүр бис.
Күзелдерин бүдөр болзун,
Хүлүмзүрүүң өшпес болзун!
Эң чаагай күзээшкннер-биле,
Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ БАШТЫҢЫ — ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл — арыг-силигнин болгаш корум-чурумнуң девискээри» конкурстун негелделеринге өскерилгелерни конкурска киржириниң билдирииникиннерин хүлээп алырының хуусаазын узадырының хевиринге өскерлииникиннерни киирериниң дугайында
2014 чылдың июль 28 Кызыл хоорай № 17

06.10.2003 ч. № 131-ФХ «Россия Федерация-ыга тус чер бот-башкарылганын организаастаары-ның нити принциптериниң дугайында» Федерал-дык хоюлу езугаар, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай округунуң уставының 33-кү чүүлүн дугуйга кылгаш, «Кызыл — арыг-силигнин бол-гаш корум-чурумнуң девискээри» конкурсту эртки-ри талазы-биле хемчеглерни организаастаар сорул-дугуйга доктаадырым болза:

1. Кызыл хоорайның Баштыңының 2014 чыл-дың май 12-де № 12 доктаалы-биле бадылааны Кызыл — арыг-силигнин болгаш корум-чурумнуң

девискээри» конкурстун дугайында негелделерге дараазында өскерилгелерни киирер:

а) 2.1 пунктуда «Кызыл — арыг-силигнин бол-гаш корум-чурумнуң девискээри» конкурска кир-жириниң билдирииникиннерин хүлээп алырының хуусаазын 2014 чылдың август 12-ге чедир узадыр.

2. Массалыг информация чепсектеринге бо док-таалды парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Кызыл хоорайның мэриясына дагзыр.

Кызыл хоорайның баштыңы
Д.ОЮН.

Кызыл — арыг-силигнин болгаш корум-чурумнуң девискээри» конкурсту дараазында номинацияларга эрттирер

1. «Эң-не чаагайжыттыг девискээрлиг хөй ариралыг бажың»: 1-ги чер — 20000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., мактал-шаңнал — 4 киржикчи бүрүзүңе 5000 руб.;

2. «Мээң бажыңым — мээң шивээм», үлегер-арыг-силиг хуу бажыңнар аразыңа: 1-ги чер — 1000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 5000 руб.;

3. «Үлегерлиг арыг-силиг подъезд», хөй квар-талыг бажыңнарның девискээрлериниң аразыңа: 1-ги чер — 10000 руб., 2-ги чер — 7000 руб., мак-тал-шаңнал — 3 киржикчи бүрүзүңе 5000 руб.;

4. «Эң эки балкон-лоджия»: 1-ги чер — 5000 руб., 2-ги чер — 3000 руб., 3-кү чер — 2000 руб., мактал-шаңнал — 3 киржикчи бүрүзүңе 1000 руб.;

5. «Эң эки чечектерлиг клумба»: 1-ги чер — 1000 руб., 2-ги чер — 3000 руб., 3-кү чер — 2000 руб., мактал-шаңнал — 3 киржикчи бүрүзүңе 1000 руб.;

6. «Эң эки сад-огород дача участогу»: 1-ги чер — 5000 руб., 2-ги чер — 3000 руб., 3-кү чер — 1000 руб., мактал-шаңнал — 3 киржикчи бүрү-зүңе 1000 руб.;

7. «Эң-не чаагайжыттыг девискээрлиг күрү-м муниципалдыг албан чери»: 1-ги чер — 15000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 5000 руб.;

8. «Эң-не чаагайжыттыг девискээрлиг кадык талалының албан чери»: 1-ги чер — 15000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 5000 руб.;

9. «Эң-не чаагайжыттыг девискээрлиг би-урулгарның өөредилге албан чери»: 1-ги чер — 15000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 1000 руб.; мактал-шаңнал — 3 киржикчи бүрүзүңе 1000 руб.;

10. «Эң-не чаагайжыттыг девискээрлиг му-ниципалдыг өөредилге албан чери өөредилгениң ортумак школазы»: 1-ги чер — 15000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 5000 руб.;

11. «Хоорайның ортумак болгаш дээди өөре-дилге черлериниң эң-не чаагайжыттыг девискээ-ри»: 1-ги чер — 15000 руб., 2-ги чер — 10000 руб., 3-кү чер — 5000 руб.;

12. «Хууда өнчү-хөреңги хевириниң бүдүрүлгө-лериниң, организацияларның эң-не чаагайжыттыг девискээри»: 1-ги чер — 30000 руб., 2-ги чер — 20000 руб., 3-кү чер — 10000 руб.;

13. «Хоорайның 100 чылынга дашты эң-не эки байырлал каасталгалыг бажың» - 3 киржикчи бүрүзүңе 10000 руб.;

14. «100 чылга хоорайны чаагайжыдар болгаш ногаанчыдар талазы-биле аныктарның эң-не эки инициативазы»: 1-ги чер — 10000 руб., 2-ги чер — 5000 руб., 3-кү чер — 3000 руб.;

15. «100 чылга хоорайны чаагайжыдар болгаш ногаанчыдарын деткип, массалыг информация чеп-сектеринге эки чырытканы»: телеканалга — 5000 руб., солунга — 5000 руб.;

16. «Хоорайны чаагайжыдар болгаш ногаанчы-дарын деткип, социал четкилерге боттанган эң эки төлөвилел»: 1 шаңнал — 10000 руб.

17. «Күзелди боттандырганы» (чаагайжы-дылга талазы-биле боттандырган эң эки спонсор төлөвилел) — номинацияның шупту киржикчиле-ринге дипломнар.

18. «Кадагалакчылар» (дыштанылга черлерин, культураның, бойдустун тураскаалдарын шефке ал-ган эң эки коллектив) — номинацияның шупту кир-жикчилеринге дипломнар.

19. Удур номинация «Эң-не боктуг девискээр»: шаңнал — бок шоодайлары, агитплатат.

Кызылдың уран чүүл колледжинче сургуулдарны өөрениринче чалап тур бис! До-кументилерни август 20-ге чедир хүлээр.

Адреси Ленин кудумчузу, 2.

Тел. 8(39422)3-29-25.

Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл ортумак шко-лазын 1988 чылда дооскан Саяна Итпик-ооловна САРЫМ-ООЛДУҢ адынга тывыскан А №102334 аттестаттың читкенин барымдаа-лааш, ону күш чок деп санаар.

Тес-Хем кожуунуң Самагалтай ортумак школазын 2008 чылда дооскан Нима Чым-баевна ДОРЖУНУҢ адынга тывыскан 17 АА 0006195 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Мебель

20%
чигелде
(сентябрь 15-июль 15-июль)

РПС баазасы,

Мир кудумчузу 13, склад 25/2,
тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы
Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,
тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00 18.00 Дыштаныр хри чок
Хоорай иштинге чедиреп бээр халас,
кожууннарга чедиреп дузуржулга-биле.

Иди кижии
удуур оруннар
6750 рубль
өртөктөк өрү

3300 рубль

5350 рубль

Голландия үй-бүлө аргалаан

ИП: Аппендла Е.Э.

Түдүгү дөмөкчө
ASIA-SIBERIA
«Азия-Сибирьден»
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып
алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар
херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(соңгалар, балконтар, кирер
балулуктар, пек-ден болгаш
алюминийден элжиктер)
садып алгаш, автомашинаны
ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай
Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а («Фрактал баазасы») тел: (39422) 5-22-46

Организатору ИП Макаренко И.В. Деткинче лотереяның долү медээ болгаш дурумун
www.asia-siberia.ru сайттан номчулар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

ДЕМИР-БЕТОН КЫЛЫГЛАР ЗАВОДУ

Саяногорск хоорай, Индустриальная кудумчузу, 23
Телефоннары 8(39042) 7-87-15, 7-87-51, сот. 8-923-595-62-10.
e-mail: saaf@mail.ru

-Сантехниктиг дээрбектер;
-Дээрбектер халывы;
-Лотоктар;
-Электри чагыглары бол-
гаш кожуглар;
-Херим плиталар;
-Дуглаар плиталар;
-Орук плиткалары;
-Перемычкалар;
-Дөжек блоктары;
-Чадаг улус кылаштаар
чер плиткалары;
-Бордюр даштары;
-Колонналар;
-Каыттарже үнер чадалар;
-Үер-чайык дозар черлер;
-Дораан тудар оран-сава-
лар;
-Бажың тудар панельдер;
Демир-бетон кылыглар
заводу 30 тонна деңзиге
чедир кандыг-даа чагыгны
күүседир.

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнуң кол материалдарының
садыы ажиттыганы!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңнын кырын,
даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж
херекселдери

Шуптузу Абаканның өртөктөрү-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар
херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазасы 5-22-46

Тыва Республиканың чурт-
акчыларының болгаш аал-
чыларның кичээнгеинге!

Арга-арыг өрттериниң өөскүп тура-
ы-биле республика девискээринде
нза байдал чарлаттыганы. Мындыг
айдал үезинде арга-арыгже кирери
чыгыгарлаттыганы. Ынчангаш өрттер
авырлыгыже, чурттакчыларны арга-
арыг кирбезин диледивис.

06.10.2003 ч. № 131-ФХ

«Россия Федерация-ыга тус чер бот-башкарылганын организаастаары-ның нити принциптериниң дугайында»

Федералдык хоюлу езугаар, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай округунуң уставының 33-кү чүүлүн дугуйга кылгаш, «Кызыл — арыг-силигнин бол-гаш корум-чурумнуң девискээри» конкурсту эртки-ри талазы-биле хемчеглерни организаастаар сорул-дугуйга доктаадырым болза:

Юбилейлерге уткуштур

Найыралдың демдээ ыры

Орус, совет композиторларның чогаалдарындан тургустунган юбилейлиг концерт программазын кылгаш, эпиги үе таваржырга-ла, чонга бараалгадып чоруп тур мен. Чамдык чогаалдарымны орус дылче очулгазы-биле күүседип тур мен. Чон ону эки, сонуургал хүлээп ап турары өөрүнчүг.

Ынчаарга орус дылга ыры бижээн композитор улуг хилинчекке таваржыр чүве-дир деп элдептиг чүүлдү эскердим. Өске өртемчейге чоруй барган улуг композиторларыбыс А.Б.Чыргал-оол, Р.Д.Кенденбиль кайгамчык-ла аас-кежиктиг улус чораан-дыр. Олар ырыны эртен чогаадып каарга, ол-ла кезжээ бүгү Тыва ырлажы бээр турган. Март айда мен орус дылга «Тыва — Россия — ырым сен» (Ты песня моя — Тува — Россия) деп ырыны бижип алдым. Тываның ССРЭ-ге каттышканының 30 чыл оюнда диңмипер үнүп келген Р.Кенденбильдин «Орденосная Тува»-биле чаржалажып болур ыры деп бодум хуумда арай-ла бардам үнелеп, ырыны ол-ла дораан орус дылда солуннар «Тувинская правда», «Плюс-информ» база «Тыва-онлайнче» электронуг чагаа дамчыштыр чоруттум. Кончуг дүрген

чорудуп турганымның чылдагааны база бар. Республикада юбилейге уткуштур уран чүүл мөөрейи чарлаан. Моон-биле холбаштыр Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелинге, эң ылаңгыя көдээ черлерден репертуар дилеп кээр улус эндерик. Оларга «Солуннардан көрүптер силер» дээр улус бис. Шынап-ла, «Шын» солун бистиң чогаалдарыбысты болдунар-ла шаа-биле үндүрүп турар.

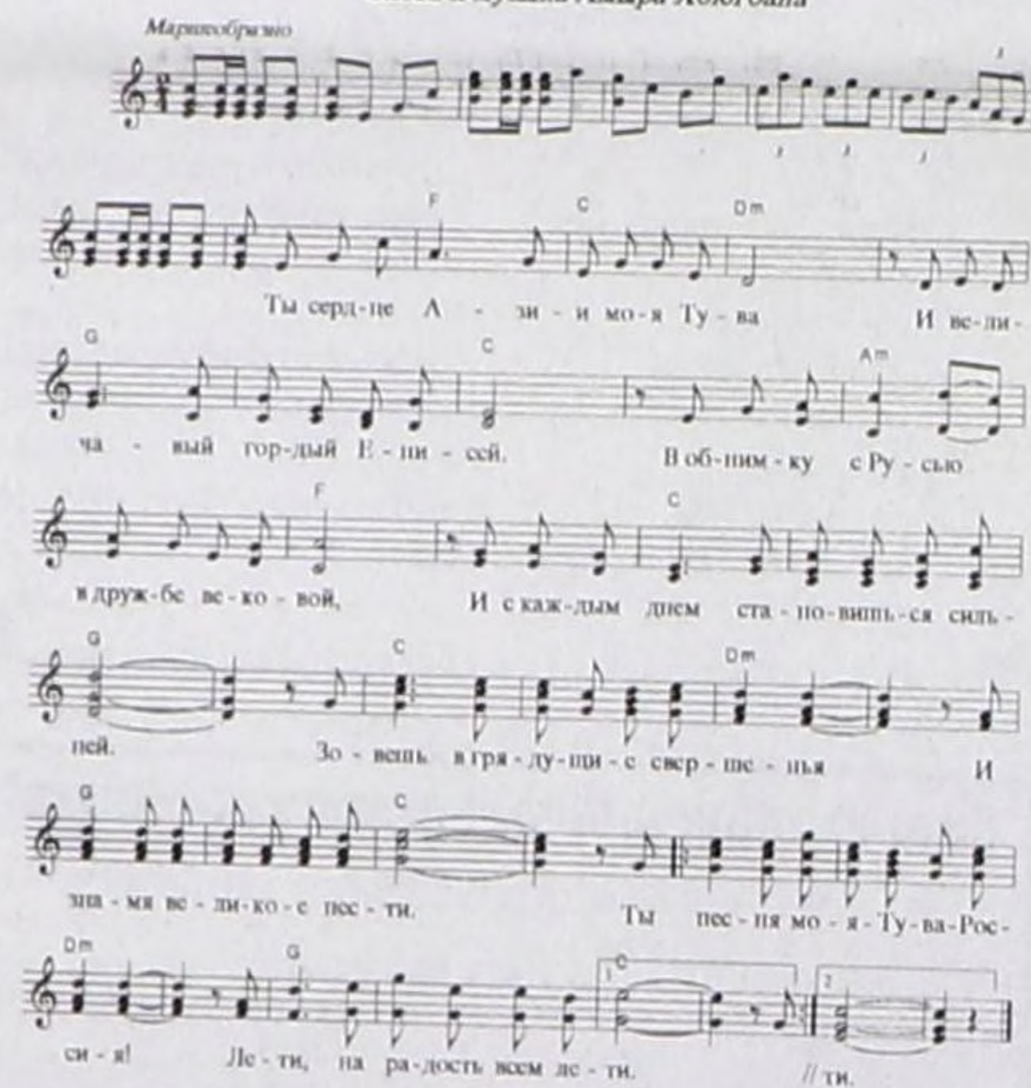
Ынчаарга орус дылда үндүрүлгелеривиске хамаарыштыр карала кайгамчык чүүлдерге таваржып тур бис. «Плюс-информунуң» ажилдакчылары «Бистер ноталыг ырлар парлавас улус бис» деп медегледди. Доктаамал кады ажилдап турарым «Тува онлайндан» харыы база чок. А төрөөн «Тувинская правда» солунум барык үш ай ажыр мени манадып тур.

Композитор кижиниң чогаалдары чон ортузунче үнмейн, шимчевейн чыдып бээри дег хомуданчыг чүүл чок. Ынчангаш «Шын» солун бо ырыны үнелеп, орус дылда-даа болза парлаптар ирги бе деп идегеп, чорудуп олур мен.

Амыр ХОЮГБАН,
Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы.

Ты песня моя — Тува — Россия!

Слова и музыка Амыра Хоюгбана

Ты сердце Азии, моя Тува,
И величавый, гордый Енисей.
В обнимку с Русью в дружбе
вековой,
И с каждым днем становишься
сильней.

Привет:

Зовешь в грядущие свершенья,
И знамя великое нести
Ты песня моя — Тува — Россия!
Лети, на радость всем лети.

В степях у нас запели наши

провода,
Зажегся свет, нам освещая путь,
И засверкали села, города
Жизнь стала краше, что тут
говорить.

Привет:

Веками хоомей душу бережил,
И в радости и горе разделив.
Но, все же ныне песню сочинил,
Где к месту будет праздничный
мотив.

Привет:

Баш удур эмнээри

Эрткен неделяда Тыва Үндезин культура төвүнге «Өт аарыгларын баш удур болдур-базының, эмнээриниң, диагностиказының нарын айтырылары» деп регионнар аразының эртем-практиктиг конференциязы болуп эрткен.

Конференцияны ТР-ниң Чазааның Баштыңының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Б.Д. Монгуш, Москваның М.П. Чумаков аттыг полиомелит болгаш вирустуг энцефалиттиң эртем-шинчилел институтунун директору, медицина эртемнериниң доктору, профессор М.И. Михайлов башкарып эрттирген.

Москваның М.П. Чумаков аттыг полиомелит болгаш вирустуг энцефалиттиң эртем-шинчилел институтунун профессору, медицина эртемнериниң доктору Л.Ю. Ильченко, эртем ажилдакчылары Е.Ю. Малиникова, М.А. Лопатухина, Новосибирскиниң күрүнө академиязының профессо-

ру, медицина эртемнериниң доктору Н.Б. Волошина, республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң улуг эмчизи А.А. Сарыглар олар илеткелдерни кылган.

Профессор М.И. Михайлов туңгелден алырга, делегейде 6 млрд. кижилер өт аарының В хевиринден аарып турар. Тывада бо аарыг талазы-биле байдал чогулчалыг дээрзин ол айтыпкан. Ынчалза-даа өт аарының дельта хевиринден 11 харга чедир аарыг уругларның саны көвүдөп турарындан шинчилел ажилдарын уламчылаары негеттинип турар. Ооң тыптыр чылдагааннары ижип турар суундан, чемден хамааржыр болгаш хан дамчыштыр чыпшынар.

Тывада өт аарының С, Д, Е хевирлеринден аарып турар кижилерниң саны чылдан чылче көвүдөп турар. Ылаңгыя В, Д хевиринден аарып турар кижилер хөй. Ооң чылдагааннарын тыва-ры-биле Москваның М.П. Чумаков аттыг эртем-шинчилел институтунун эртемденнери шинчилел ажилдарын чорудуп турар. Өт аарынынга удур тарылганы Тывага

2000 чылдан эгелээ мурнунда чылдарда руттунген кижилер талбааны-биле боттар бейн, аарыгны будуу чоруурлар. Аарыгны гарбас хевир база б үе билдиртпейн чордан аарыг хоочурап, ның цирозунче шилчип. Республикада бир чы эмчининг учедунга 100 аарыг кижини тургузур дүвүрөнчиг.

Республиканың ырылыг аарыглар эмзинде профессор Л.Ю. ченко бижидилге аарыг кижилерни х арга-сүмезин берип ту Эртем-практиктиг ференция эгелээ бетинде, «ТР-ниң камгалалының алд ажилдакчызы» атты фессор М.И. Михайлов тывыскан. М. Михайло дунуң өмүнээзинден Т Чазааның Баштыңы Ш ра-оолга өөрүп четтир илередип, Россия билганын демнежилгезини чылын таварыштыр б чедирген.

Шончалай ХОВА

Кара эмн

Улусчу арга-биле

Чоокка чедир-ле тываларның амыдыралының кол өзгөчүлүгү мал ажыл-агыйы турган. Колхоз, совхоз үезинде араттарның өстүрүп алган хөй малын дужааттыргаш, боттарын суурже көжүрүп, күрүнө ажилдарынче хаара туткан. Ынчан мал-маган чок өг-бүлелер турбаан деп болур. Дөртөн-бежен хире шээр малдыг, дөрт-беш инектиг улусту арай кошкак шыдалдыг кылдыр санаар, а бай кижилерниң чүгле инектери безин муң ажыг чораан.

Мал-маганны кижиниң күжү-биле азырап өстүрер болганда, ону эки карактаар ужурулуг. Кыжын соок үеде төрүүр малды дунхун чок кичээнгейге алыр. Оон башка чаа төрүттүнген анай-хураган, бызаа, кулун 20-30 градус сооктарга доңуп болур. Чаш малга иезиниң сүдүн эмзиргеш, чылыг кажааже кирир. Чамдык анай-хураган ээп билбес, ынчангаш оларның аксын иезиниң эминге үстүрүп, эмзирип өөредир. Ооң сүдү чок, азы эвээш болза, хура-

ганнарны немей эмзирер.

Чаваа аъттарның аксын-га азыг диштер үнүп кээр. Ол диштерни тывалар «оор диштер» дижири, ону тура тыртпас болза, аът оъттап шыдапас, арып-доруп, күш-шыдалын чидирип эгелээр. Ындыг таварылгада аътты чыттыр баглааш, аксынче доора ыяш суккаш, диштиң даштыы талазындан шүүчө-биле үстүргеш, тура тыртар. Бир эвес аъттың аксы оюлганнап, кемдий берзе, ооң диштериниң шазын дус-биле дүрбүүр. Аъттың ооргазы ойлул, балыглап эгелээр, ону чылгы аразынче сүрүп, дыштандырап, ол балыг чоорту экирий бээр. Азы пөш, шиви, чойган үзүн, адыг, тарбаган үзүн болгаш саржагны-даа чаап болур. Үстү эргискеш, дагылыг черге өзер сараспан деп оътту кургаткаш, хоюглап каан дазылын ургаш, холуй былгаар. Ону балыгга чаап болур.

Оъттаваан аътты мунуп алгаш чорда, бажын доңгайткаш, черде оътту кайы хамаанчок чула ызырып чий

бээр. Ынчап чорааш, а гыыш азы оон-даа өске ралыг оътту билбейн чип. Аъттың чараазы көвү аксындан көвүк төктүп лээр. Ындыг таварылга аътты чыттыргаш, аксы божа азы хойтпакты ку болур.

Аъттың холдарына ы тыптып азы хан кучуга генде, балыг холун шара дамырын чидиг бижек-боожум кескеш, багай к ханны аксып кааптар. мырны шуут одура кест кончуг оваарымчалыг кыл. Кажан чырык өңнүг арыг төктүп эгелээр, ооң холу шарышкынын чежер, с сугже кири сүрер.

Чамдыкта аъттар хал оргаш, соңгу будунун дук биле мурнуку даваннарын соон билбейн тептер. Ын холдарының сири кем берип болур. Мындыг ба далда аътты малгашка хон тургузуптар.

Хандыр сайгарып хон болза, мал-маганның янз бүрү аарыгларын эмнээр галар тываларда хөй.

Ася БАЗЫР-ОО

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-нитти амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 6058. Чагыг 91. Номери парлагаче дужааганы: график

езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны тургузу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.